

Het proces rondom de afbraak van het Maison du Peuple in Brussel

Lucia van der Horst
Docent: D.R.E. van de Vijver
Onderzoekswerkroep Architectuur: Horta in Context
Datum: 21 januari 2011

Inhoudsopgave

Inleiding

*"La Société Centrale d'Architecture de Belgique a appris avec stupéfaction le projet de démolition de la Maison du Peuple de Bruxelles. (...) La S.C.A.B. espère que tout sera fait pour éviter une perte aussi grave. Elle souhaite le classement de la Maison du Peuple et élève une vigoureuse protestation contre des menaces qui pesent sur cette oeuvre magistrale."*¹

Enkel een paar dagen voor de verspreiding van dit bericht door de S.C.A.B., wordt bekendgemaakt dat de Belgische Socialistische Partij het alom bekende Volkshuis van Brussel, aan het Place Emile Vandervelde, tegen de vlakte wil laten gaan. Het gebouw, dat in 1899 wordt afgeleverd door architect Victor Horta (1861-1947), heeft op dat moment bijna 70 jaar dienst gedaan als onderkomen voor de Socialistische Coöperatieve van Brussel. In plaats van het Volkshuis zal een modernistisch complex met een negentig meter hoge kantoortoren komen te staan waarin de Algemene Coöperatieve Vereniging en de Coop-dépôts zich zullen vestigen. Ook zal de Coöperatieve Vereniging La Maison du Peuple van Brussel hier een supermarkt gaan exploiteren.²

In de maanden die volgen op de aankondiging van de sloop van het Volkshuis, barst een verbale strijd los tussen voor- en tegenstanders in kranten en tijdschriften. Voorstanders van de afbraak, veelal leden van de Belgische Socialistische Partij, uiten zich over de zogenaamde "erbarmelijke constructie" en de "lelijkheid" van het gebouw. De tegenstanders pleiten voor behoud van een gebouw dat zo'n belangrijke plaats inneemt in de architectuurgeschiedenis.

De eerste smeebeden tot behoud brengen weinig teweeg. Op 26 november 1963 wordt door het toenmalige *Bestuur van Stedebouw* een vergunning gegeven voor de sloop van het oude gebouw en de opbouw van het nieuwe complex.³

Een kleine maand later, op 23 december probeert de Vlaamse architect en *Sécrétaire de l'institut ULB* Alfred Ledent de wens van de S.C.A.B te vervullen; hij dient een voorstel in tot klassering van het gebouw bij de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* (KCML):

*"Pour nous, elle est un document précieux qui se doit d'être conservé et nous faisons appel à la logique pour que soit allié le beau à l'utile et que soient respectées l'oeuvre du XIXe siècle en proposant son classement."*⁴

Dit verzoek wordt echter nooit serieus genomen; in de dagorde die voorafgaand aan de vergadering aan de leden wordt toegezonden, wordt het voorstel tot klassering van het Volkshuis onder de rubriek "allerlei" geplaatst, de meerderheid van de leden blijft thuis en acht de vergadering onbelangrijk. Klassering blijft uit.⁵

Ondanks alle verwoede pogingen van de S.C.A.B en de S.B.U.A.M (*La Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes*) tot voorkoming van de afbraak van het Volkshuis wordt begin mei 1965 begonnen met de sloop.⁶ Het internationaal verspreide manifest dat in april 1964 in het architectuurtijdschrift *Rythme* verschijnt, wordt ondertekend door 600 vooraanstaande personen in de wereldwijde kunst- en architectuursector. Ook de motie tot behoud van het Volkshuis wordt unaniem goedgekeurd door 700 deelnemende deskundigen op het *IIE Congrès International des Architectes et Techniciens des Monuments Historiques* in Venetië, mei 1964. Toch is het enige dat men vandaag de dag nog kan bezichtigen een aantal geredde ijzeren spanten, verwerkt in het Grand Café Horta in Antwerpen.

De onderzoeksvraag & het onderzoek tot nu toe

Victor Horta zelf schrijft, al ver voordat er sprake is van afbraak van het gebouw, in zijn Mémoires over het Volkshuis dat in de loop der jaren vele veranderingen heeft

¹ Pierre Puttemans, 'Va-t-on détruire la Maison du Peuple?', F.A.B. 3 (1963), p. 3.

² Oscar de Swaef, 'Camille Huysmans over het gebouw van Horta', Le Cooperateur MP 5(1964), p. 7.

³ Marcel M. Celis, 'Van Volkshuis tot schroot. Achtergronden van een kwarteeuw falen', Monumenten en Landschappen 2 (1991), p. 24.

⁴ Celis 1991 (zie noot 3), p. 24.

⁵ Jean Delhaye, onuitgegeven notities in: Francis Strauven, *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel 1971², p. 133.

⁶ Celis 1991 (zie noot 3) p. 25.

ondergaan: "Depuis lors la Maison du Peuple a été agrandie sans mon concours, peinte et repeinte sans souci de ce qu'elle était à l'inauguration. Elle n'a pu grandir proportionnellement au parti. A la refaire, il faudrait lui donner un tout autre caractère, car elle n'est plus en rapport avec un parti dominant les autres. L'enseigne d'hier n'est plus celle d'aujourd'hui. Si- comme déjà plusieurs autres de mes oeuvres- on la démolissait, je n'en serais guère étonné."⁷

Met deze woorden plaatst Horta zich tussen de voor- en tegenstanders van de afbraak van het Volkshuis. Hij geeft aan dat hij niet verbaasd zal zijn als het gebouw op een dag wordt afgebroken, zoals ook bij andere werken van zijn hand reeds is gebeurd.⁸ Door deze uitspraak neemt hij afstand van zijn werk; het gebouw is niet meer zoals hij het oorspronkelijk heeft opgeleverd.

Een dergelijke uitspraak van de architect is een zeer belangrijk uitgangspunt van dit onderzoek. Het roept namelijk vragen op over de argumenten die men aandraagt voor en tegen het behoud van het Volkshuis. In hoeverre zijn de argumenten van beide partijen geldig; dat wil zeggen, in hoeverre zijn de argumenten objectief? Iedere kritische uitspraak wordt gedaan vanuit een bepaald standpunt; men zal er alles aan doen om dit standpunt te verdedigen. Zo beschrijft de architectuurhistoricus S. Giedion in zijn publicatie *Time, Space and Architecture* het Volkshuis vanuit zijn modernistisch-historische benadering; hij ziet het werk van Horta als een belangrijke overgangperiode naar de moderne architectuur. Daarom dient het volgens hem behouden te worden. De architect G. Bontinck daarentegen gebruikt zijn modernistische standpunt juist voor het tegenovergestelde doeleinde; hij pleit voor de afbraak van het gebouw omdat het door de vele veranderingen die het heeft ondergaan "een architectonische leugen" is geworden. Jean Delhaye, een leerling van Horta, die zich na diens dood vol overgave inzet voor bescherming van het oeuvre, verdedigt in al zijn publicaties over Horta het werk van zijn leermeester; argumenten voor de afbraak van het Volkshuis zal hij vanuit dat standpunt altijd tegenspreken. Deze drie voorbeelden tonen aan dat het materiaal dat hier zal worden gebruikt vooral bestaat uit subjectieve teksten. Wie heeft er gelijk? In dit geval zou je kunnen zeggen dat de voorstanders van de afbraak hebben gewonnen; zij krijgen immers hun zin. Toch is het belangrijk om te kijken welke factoren nog meer mee spelen. In dit onderzoek zal zo objectief mogelijk worden gekeken naar de argumenten van zowel de voor- als tegenstanders en deze zullen vervolgens in een breder kader van nationale en internationale monumentenzorg worden geplaatst. Dit zal uiteindelijk leiden tot een antwoord op de onderzoeksvraag: welke factoren hebben een doorslaggevende rol gespeeld bij de afbraak van Maison du Peuple te Brussel?

Het aantal publicaties over het Volkshuis is aanzienlijk. Het wordt veelal beschouwd als een van de belangrijkste werken uit het oeuvre van Horta en daarom noemenswaardig in vele architectuuroverzichtswerken. Het onderwerp van afbraak en het proces dat daaraan vooraf is gegaan blijft echter een onderbelichte zaak. Vele publicaties wijden er slechts enkele zinnen aan. Zo meldt F. Aubry in *Victor Horta in Brussel*: "In 1965 werd het gebouw, baken van Art Nouveau en symbool van de verwachtingen van een jonge partij, ondanks protest uit de hele wereld, afgebroken."⁹ Een meer diepgaand artikel waarin het afbraakproces beter wordt belicht is dat van M. Celis, *Van Volkshuis tot schroot. Achtergronden van een kwarteeuw falen*, dat in 1991 in het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* verschijnt. Dit artikel richt zich echter voornamelijk op het jarenlange proces van opslag en herbestemming van behouden onderdelen van het Volkshuis en minder op de onderzoeksvraag die hier wordt gesteld. Om de onderzoeksvraag goed te kunnen beantwoorden is het daarom nodig om de voorhanden informatie, die tot noch toe verspreid is en deels bestaat uit bronnenmateriaal uit de periode 1963-1965, te verwerken in deze scriptie.

Afbakening & brongebruik

In verband met een gelimiteerd tijdsbestek voor het onderzoek is, voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag, gebruik gemaakt van een selectie bronnen uit een tijdsperiode van drie jaar, verspreid over de jaren 1963-1965. Dit is de periode waarin de discussie over het wel of niet afbreken van het Volkshuis speelt. De periode

⁷ Victor Horta en Cécile Dulière (ed.), *Victor Horta Mémoires*, Brussel 1985, p. 57.

⁸ In 1950 is reeds het Hôtel Aubeq op Louizalaan 520 in Brussel afgebroken, dat in 1899 is opgeleverd.

⁹ Françoise Dierkens-Aubry, *Victor Horta in Brussel*, Tielt 1996, p. 78.

begint in 1963 bij de aankondiging van de afbraak van het Maison du Peuple en eindigt in 1965 bij de daadwerkelijke afbraak. Het proces van opslag, herbestemming en recuperatie van verscheidene onderdelen van het gebouw wordt buiten beschouwing gelaten.¹⁰

Het primaire bronnenmateriaal bestaat voornamelijk uit interviews en artikelen van zowel voor- als tegenstanders van de afbraak van het Volkshuis, verschenen in tijdschriften en kranten uit de hierboven genoemde periode. Daarnaast is gebruik gemaakt van secundaire bronnen, gepubliceerd in de uitgave van *Bouwen in België 1945-1970* door Francis Strauven en Geert Bekaert, evenals het eerdergenoemde artikel *Van Volkshuis tot schroot. Achtergronden van een kwarteeuw falen* van de hand van Marcel M. Celis in het tweede nummer van het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* uit 1991. De overige literatuur is gebruikt om deze bronnenselectie te kunnen plaatsen in een breder kader van de monumentenzorg.

Indeling

In het eerste hoofdstuk zal worden ingegaan op de staat van het Volkshuis ten tijde van het besluit tot afbraak in 1963. De verscheidene aanpassingen die het gebouw heeft ondergaan rond de jaren 1910 worden besproken. Dit is nodig om vervolgens in dit hoofdstuk verscheidene uitingen van kritiek over onder andere de constructie, functionaliteit en de algehele uitstraling van het gebouw te belichten en analyseren. In het tweede hoofdstuk zal de stand van zaken in de monumentenzorg in België worden behandeld tijdens de periode 1963-65. Daarvoor is het nodig een korte blik te werpen op het ontstaan en het doel van de monumentenzorg in België. Hoe is deze georganiseerd en hoe vrij is deze organisatie in het besluit tot klasseren van nieuwe monumenten? Er wordt bekeken welke wetten op de monumentenzorg van toepassing zijn ten tijde van deze afbraakdiscussie. Het eerdergenoemde *Ile Congrès International des Architectes et Techniciens des Monuments Historiques* in Venetië, zal in dit hoofdstuk uitgebreid behandeld worden. Tijdens dit congres wordt namelijk het Charter van Venetië (het Internationaal Handvest voor Behoud van Monumenten en Stadsgezichten) aangenomen, dat van groot belang is voor de ontwikkeling van de internationale monumentenzorg. De motie tot behoud van het Volkshuis die tijdens het congres wordt ondertekend door een grote meerderheid van de aanwezigen, zal in het licht van het congres worden bekeken. In het derde hoofdstuk zal het Manifest tegen de *Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles* worden besproken evenals de uitgelichte reacties hierop die zijn geselecteerd door het tijdschrift *Rythme*.¹¹ Er wordt een duidelijk beeld geschetst van de argumenten van de tegenstanders van de sloop van het Volkshuis. Samen geven hoofdstuk twee en drie een goed beeld van de actie die nationaal en internationaal wordt gevoerd tegen de afbraak van het Volkshuis. In het vierde en laatste hoofdstuk zal een samenvatting worden gegeven van de informatie uit bovengenoemde hoofdstukken en zal er een conclusie worden verbonden aan de onderzoeksvraag.

¹⁰ Dit is uitgebreid te lezen in het artikel 'Van Volkshuis tot schroot. Achtergronden van een kwarteeuw falen.', Zie noot 3.

¹¹ S.C.A.B., 'Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles. Manifest', *Rythme* 39 (1964), pp. 32-35.

1. De staat van het Volkshuis in 1963

Beschrijving van het oorspronkelijke gebouw en de transformaties die het heeft ondergaan rond 1910

Al lang voordat er sprake was van afbraak van het Maison du Peuple in Brussel heeft het gebouw een serie transformaties ondergaan die het karakter van het gebouw aanzienlijk hebben veranderd.¹² Het is, gezien de omvang van dit onderzoek, onmogelijk om een volledige beschrijving te geven van de constructie en het uiterlijk van het gebouw.¹³ wel is het nodig om de indeling en de ligging van het gebouw kort te bespreken. Dit wordt gedaan aan de hand van een reeks plattegronden. Slechts een van deze plattegronden is van de hand van Victor Horta, zie afbeelding 2, de overige plattegronden zijn in 1912 door zijn assistent Richard Pringiers (1869-1937) opgetekend. Deze bevatten dan ook een aantal uitbreidingen die later worden besproken.

Het Volkshuis wordt tussen drie straten geplaatst: *Rue Stevens*, *Rue des Pigeons* en *Rue de la Samaritaine*. Zie afbeelding 1. Gezien het feit dat deze straten zich op een heuvel bevinden is dit een lastige plaats om op te bouwen, er moet in de constructie rekening mee worden gehouden. Het gebouw bestaat uit vijf bouwlagen. In de kelder bevinden zich de bakkerij en de opslagplaatsen voor de te verkopen producten. Zie afbeelding 3. Op de begane grond bevindt zich de centrale ingang van het gebouw aan het *Place Emile Vandervelde*, die direct toegang biedt tot de koffiezaal. Zie afbeeldingen 1 en 2. Aan weerszijde van deze ingang bevinden zich nog twee entrees: de linker leidt naar de *Grand Vestibule* en de grote trap, de rechter leidt naar de winkels voor convectiekleding aan de *Rue Stevens* en kleinere vertrekken als de *Salle de Jeux* en *Buffet*. Aan de *Rue de la Samaritaine* bevinden zich de winkels.

Op de eerste verdieping bevinden zich nog meer magazijnen. Zie afbeelding 4. Daarnaast zijn er kantoorruimten en een *Salle de Reunions*, een vergaderzaal. De tweede verdieping bestaat volledig uit kantoor- en vergaderruimten. Zie afbeelding 5. Op de derde en hoogste verdieping bevindt zich de grote zaal; *La Salle de Spectacle*, goed voor 1500 zitplaatsen. Zie afbeelding 6. Hier worden toespraken en vergaderingen gehouden en theaterstukken gespeeld, de zitplaatsen zijn gericht naar een podium. Op deze verdiepingen bevinden zich ook nog een *Tabagie* (een rookzaal), een bar en een *Salle de Repetitions*. Deze grote zaal loopt door in de vierde bouwlaag, de zaal heeft een hoog plafond. Zie afbeelding 7. Deze vierde bouwlaag bestaat uit een *Grande Terrasse* met uitzicht over de stad.

Nu de indeling en de ligging van het gebouw duidelijk zijn is het mogelijk om aan te geven welke alternaties in welke periode en op welke plaats in het gebouw zijn gebeurd met behulp van plattegronden, opstanden en foto's.¹⁴ De jaren waarvan de verbouwingen en veranderingen bekend zijn liggen voornamelijk rond de jaren 1910;

Het complex dat in 1899 wordt afgeleverd door Horta, ondervindt precies twaalf jaar later, in april 1911 een eerste aanpassing; de deuren aan de *Rue de Pigeons* worden vervangen door ramen, een redelijk onschuldige actie.¹⁵ Het is mogelijk dat dit later weer is teruggedraaid, aangezien het niet op de plattegrond van Pringiers wordt aangegeven, zie afbeelding 1.

Echter in juli van hetzelfde jaar wordt er door *administrateur-délégué* van het Maison du Peuple, de heer Octors, toestemming gevraagd aan de stad om kantoren te bouwen bovenop de terrassen van het dak, zie afbeelding 8. De eerder genoemde architect Pringiers tekent de plannen. Horta zelf wordt niet bij deze uitbreiding betrokken. De toegestane hoogte van het gebouw van eenentwintig meter wordt met deze plannen overschreden, gezien het belang van *le cachet artistique* -dat geen enkele link meer heeft met de oorspronkelijke architect- wordt echter een hoogte van drieëntwintig meter twintig toegestaan.¹⁶ De twee torens die Pringiers heeft getekend zijn niet uitgevoerd.

¹² Jean Delhaye, 'Le sort de la Maison du Peuple', Cahiers Henry vd Velde 9-10 (1968) p. 54.

¹³ Voor een volledige beschrijving zie: Jean Delhaye en Françoise Aubry, *La Maison du Peuple de Victor Horta*, Brussel 1987, pp. 45-114.

¹⁴ Er moet bij de beschrijving rekening gehouden worden met het feit dat de informatie uit de geraadpleegde literatuur (Delhaye 1968 & Delhaye 1987) subjectief is weergegeven, zoals ook al in de inleiding is vermeld. Enkel de harde feiten uit de publicaties kunnen worden gebruikt.

¹⁵ Delhaye 1987, (zie noot 10), p. 40.

¹⁶ Delhaye 1987 (zie noot 10), p. 40.

De uitbreidingen gaan verder in 1912 en worden eveneens door architect Pringiers uitgevoerd. Er wordt aan de achterzijde van het koffiehuis, waar Horta aanvankelijk een non aedificandi zone opgelegd heeft gekregen, een betonnen uitbreiding van zes verdiepingen opgetrokken.¹⁷ Hierdoor wordt het koffiehuis onttrokken aan het licht dat voor de veranderingen op deze plek naar binnen schijnt. De nieuw aangelegde verbinding tussen het nieuwe gebouw en het koffiehuis, verandert het karakter van de koffiezaal. Deze aanpassing is van na de getekende plattegronden en is daarom ook nog niet aangegeven. Op de plattegrond van de begane grond is echter wel goed te zien op welke plaats deze uitbreiding zal gaan komen; op de open plaats aan de achterzijde van de koffiezaal. Ook is te zien hoe Pringiers in zijn plattegrond bepaalde aanpassingen en verlengingen aanbrengt in het gebouw. Zo is de zijde aan de *Rue Stevens* uitgebreid, de winkels zijn groter gemaakt.

Vele ruimten van het gebouw worden in de loop der tijd anders ingedeeld of veranderd. Zo worden er op de tweede verdieping, de *etage des bureaux*, verlaagde zolderingen aangebracht. Op de derde verdieping wordt de *Tabagie* ingedeeld in kantoren. De feestzaal wordt in tweeën gedeeld door middel van een scheidingsmuur ter hoogte van het toneelgordijn. Achter het podium worden eveneens kantoren geplaatst. De grote trap wordt vervolgens in tweeën gedeeld door een houten leuning, en overal in het gebouw worden nieuwe water- en elektriciteitsleidingen aangebracht; deze nieuwe voorzieningen zijn niet berekend in de oorspronkelijke plannen. Daarom kunnen ze niet goed worden weggewerkt en zijn ze juist overal te zichtbaar in het gebouw. Ook de kleuren van het gebouw zijn aan verandering onderhevig. Oorspronkelijk is de buitengevel opgetrokken uit blauwe en rode baksteen. De muren van het interieur zijn volledig opgetrokken in rode baksteen. In 1912 worden alle rode bakstenen binnenmuren in beige overgeschilderd. Daarnaast worden alle zichtbare metalen structuren, die oorspronkelijk de kleur beige hebben, overgeschilderd in een donkergroene kleur. Na de Tweede Wereldoorlog worden ook de rood met blauwe buitenmuren in beige overgeschilderd.¹⁸

Kritiek in de pers

Deze opsomming van aanpassingen geeft aan dat de gebruiker van het gebouw, de Belgische Socialistische Partij, al snel na de oplevering een hoop verandert aan de indeling. Het oorspronkelijke gebouw heeft een tekort aan (kantoor)ruimte. Ook wordt er in de loop der jaren geen belang meer gehecht aan het kleurgebruik.

Uit de vele kritische uitingen, die in verschillende kranten en tijdschriften verschijnen, blijkt de ontevredenheid over het gebouw. Zoals aangegeven in de inleiding grijpen zowel de voorstanders als de tegenstanders van de afbraak van het Volkshuis keer op keer de gelegenheid om het publiek te overtuigen van hun standpunt. De voorstanders publiceren met name artikelen in de socialistische pers.

Zo verschijnt er al in november 1963 een interview in de socialistische krant *Vooruit* waarin modernistisch architect G. Bontinck pleit voor de afbraak van een gebouw waaraan bijna geen enkel onderdeel nog origineel is: "(...) *Intussen werden binnen het Volkshuis hoogst noodzakelijke verbouwingen uitgevoerd zodat van het oorspronkelijke plan alvast niet veel overblijft. De gevel blijft dus enkel als een scherm zonder verband met het interieur, als bijgevolg een architectonische leugen. Het is onverantwoord dit onorganisch geworden overblijfsel, deze soort lege schil als een pseudoarcheologisch document of als een specimen voor zijn tijd te willen bewaren. Een dergelijke klassering is zelfs zuiver esthetisch moeilijk te verantwoorden.*"¹⁹ Deze argumentatie van de heer Bontinck is voor dit stuk heel belangrijk. Het laat namelijk zien hoe een dergelijke architect vanuit zijn modernistische standpunt duidelijk maakt waarom het gebouw afgebroken moet worden. Hij laat zijn modernistische kijk blijken in uitspraken als "*architectonische leugen*", en "*een soort lege schil als een pseudoarcheologisch document.*" In hoofdstuk 3 zal blijken dat andere architecten vanuit hun modernistische kijk juist het belang van behoud van het gebouw inzien.

¹⁷ Een welbepaalde strook waarop niet gebouwd mag worden om een zicht te vrijwaren, een groepbeplanting aan te leggen of waarbinnen een erfdiensbaarheid van algemeen nut wordt vastgelegd.

¹⁸ Delhaye 1968 (zie noot 10) p. 55.

¹⁹ Strauven 1971² (zie noot 5) p. 132.

De volgende, meer neutrale Vlaamse krant die een artikel plaatst is de Gazet van Antwerpen. Op zesentwintig november 1963 schrijft journalist M. Callewaert een kort waarin hij zich duidelijk uit over zijn persoonlijke architectuursmaak:

*"Vergeleken bij het Paleis van Schone kunsten is het Volkshuis een zwak en onlogisch werk, dat hoogstens documentaire waarde heeft. Niemand zal het in zijn hoofd halen het op esthetische gronden te verdedigen. Laten we het eerlijk durven zeggen, het is zonder meer afschuwelijk."*²⁰

In het jaar 1964 worden twee artikelen in de krant van het Volkshuis *Le Coöperateur* geplaatst door columnist Oscar de Swaef. Hij geeft al in zijn eerste artikel in de februariuitgave aan dat er *"nooit zoveel over het Volkshuis van Horta werd geschreven als thans"*.²¹ In het artikel geeft hij af tegen de *"valse gevoeligheid van de estheten"* die volgens hem nooit iets te maken hebben gehad met de coöperatie. Men lijkt volgens hem niet te begrijpen dat het gebouw zijn beste tijd gehad heeft en enkel nog handen vol geld kost. Hij ontkent de emotionele waarde van het gebouw niet, maar: *"De coöperatie en de arbeidersbeweging zijn als de mens: ze zijn jong zolang hun blik op de toekomst is gericht en niet verstart op het aanschouwen van de schaduwen van de schimmen uit het verleden."*

Op vijf mei plaatst De Swaef een interview met socialistisch politicus Camille Huysmans²² (1871-1968), op dat moment 95 jaar oud, over het Volkshuis. Deze heeft geen goed woord over voor het gebouw. Zijn meedogenloze woorden die op 16 oktober 1964 in de krant *Le Peuple* in een Franse vertaling verschijnen luiden:

*"Laten wij Horta met vrede! Hij heeft niet verdiend dat men zich met hem bezighoudt. Zijn Volkshuis was een erbarmelijke constructie."*²³ Hij onderbouwt dit met een aantal voorbeelden: *"Horta meende dat hij een grote zaal op de vierde verdieping moest bouwen. Die zaal was slecht opgevat. De toehoorders die achteraan zaten hoorden niet wat er gezegd werd door de sprekers welke op het podium zaten."* Het feit dat er geen lift was en al het publiek te voet langs een steile gang moest klimmen was schandelijk, de ouden van dagen konden immers deze zaal niet bereiken. *"Maar er is meer! Daags vóór de inwijdingsplechtigheid moesten wij de aandacht van de 'geniale' Horta vestigen op het feit dat hij in de lucht had gebouwd, zonder dat de rechterkant van de constructie op een steunpaal rustte. De bouwkundige zag zich verplicht het gebouw te stutten door ijzerwerk, dat van beneden naar boven droeg en dat trouwens nog bestaat."* Uit het interview blijkt dat de heer Huysmans nooit bewonderaar van de architect is geweest. Hij sluit het interview af met de woorden: *"Ik heb hem nooit als een groot bouwkundige kunnen beschouwen."*

Deze korte fragmenten van een selectie artikelen schetsten een aardig beeld van de bezwaren die men tegen het gebouw van het Volkshuis had in de periode 1963-64; deze hebben voor een groot deel te maken met de veranderingen die zo'n 50 jaar eerder plaatsvinden in het gebouw. De argumenten die worden gegeven zijn onder te brengen in vier categorieën.

Allereerst de architectuurtheoretische argumenten; door de vele veranderingen die het gebouw heeft ondergaan is het niet meer representatief. Het gebouw is een overblijfsel, een lege schil. Een functioneel argument voor de afbraak is dat het gebouw niet meer past bij de Belgische Socialistische Partij van de jaren '60; het voldoet niet meer aan de gebruikseisen. Men wil vooruit, met een nieuw gebouw dat past bij de tijd. Daarbij komt nog het argument met betrekking tot de constructie; met twijfelt aan de constructiesterkte van het gebouw en door de veroudering aan het gebouw zijn er hoge kosten verbonden aan het onderhoud ervan. Daarnaast zorgt de oude constructie voor een "onhandige" indeling voor het moderne gebruik.

Tot slot is er het esthetische argument, de kwestie van smaak. Dit is misschien wel het belangrijkste argument dat hier besproken wordt. In elk van de bovengenoemde argumenten schuilt namelijk dit smaakaspect. Wanneer men een gebouw laat afbreken

²⁰ Strauven 1971² (zie noot 5) p. 132.

²¹ Oscar de Swaef, 'Het Volkshuis van Horta in het Nieuws', *Coöperateur* 2 (1964) p. 7.

²² Camille Huysmans: een belangrijk politicus voor de Belgische Socialistische Partij vanaf 1905. Twee maal burgermeester van Antwerpen geweest (1933-1940 en 1944-1946) en Belgisch premier van 1946-1947. In de periode 1963-65 bekleedt hij de functie van Minister van State.

²³ Swaef 1964 (zie noot 2) p. 7. De Franse vertaling van deze woorden is terug te vinden in Celis 1991 (zie noot 3), p. 23.

omdat het niet meer functioneel, oorspronkelijk of constructief sterk wordt geacht, speelt daarin mee dat het gebouw ook niet meer als esthetisch wordt ervaren. Als men de esthetische waarde van een gebouw inziet, zal men zich meer inzetten voor het behoud van dit gebouw.

2. De stand van zaken in de Monumentenzorg

Om beter te begrijpen waarom het Volkshuis uiteindelijk toch tegen de vlakte is gegaan in plaats van behouden is gebleven, is het nuttig om kennis te nemen van de stand van zaken in de monumentenzorg in de jaren '60 van de vorige eeuw en kort na te gaan hoe de organisatie ervan is ontstaan.

Op 7 januari 1835 wordt de *Commissie voor Monumenten* opgericht door koning Leopold I van België. Deze *commission pour la conservation des monuments du pays* krijgt als taak de minister van Binnenlandse Zaken op diens verzoek te adviseren over nieuwbouw of verbouwing van gebouwen bestemd voor de eredienst en andere openbare gebouwen (zoals stadhuizen). Verder kan de minister advies vragen over herstellingen aan monumenten die omwille van ouderdom, kunstbelang, of herinneringen die zij oproepen bewaard dienen te worden.²⁴ De monumentenzorg is dus een politieke aangelegenheid.²⁵ Deze vroege institutionalisering van monumentenzorg in België wordt vaak in verband gebracht met politieke, ideologische en strategische motieven; het land heeft behoefte aan een nationale identiteit. Na de Belgische Revolutie in 1830 maakt België zich los van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en vormt een constitutionele monarchie. Het land wil het bestaansrecht van het koninkrijk onder meer via monumenten legitimeren. De geloofwaardigheid van de nieuwe natie moet worden ondersteund door het roemrijke verleden, wat terug is te zien in kerktorens en belforten.²⁶

In 1912 wordt de Commissie uitgebreid; het Brabants comité voor briefwisselende leden stelt voor om de volgende bepaling toe te voegen aan het oprichtingsbesluit van 1835: "*Sur la protection des sites ou beautés naturelles du pays dont la conservation s'impose au point de vue de l'histoire et d'art.*"²⁷ Op 19 mei 1912 wordt deze uitbreiding vastgelegd en wordt het orgaan voortaan officieel de *Commissie voor Monumenten en Landschappen* genoemd. Met dit besluit wordt de Commissie een zeer omvangrijke organisatie die veel invloed zal hebben op de ruimtelijke ontwikkeling van het land. Ook nu kan de Commissie echter alleen advies geven aan de minister. Op 7 augustus 1931 komt daar verandering in. Het voorstel van de Commissie voor een wet op de bescherming van monumenten en landschappen wordt goedgekeurd. De wet houdt in dat gebouwen en landschappen die van nationaal belang zijn vanaf dat moment door de Commissie worden gekozen en onder haar bescherming worden geplaatst; de Commissie bedeeft zichzelf de centrale én beslissende rol toe, waarmee de adviserende rol wordt overstegen.²⁸ Waar de Commissie voorheen door overreding op basis van moreel gezag beslissingen diende af te dwingen, kan dit nu gebeuren met de wet in de hand. Toch blijft de monumentenzorg een politieke zaak; ondanks de belangrijkere positie van de Commissie spelen heel wat besturen en beleidsniveaus een belangrijke rol. Artikel 1 van de Wet voor de Bescherming van Monumenten en Landschappen stelt niet voor niets dat monumenten onder de bescherming van de staat worden gesteld.²⁹ Voor er een besluit kan worden genomen over een bepaald monument of landschap passeert het voorstel eerst een hele rij besturen en beleidsniveaus: de burgermeesters en de colleges van burgermeester en schepenen, de gouverneurs en de bestendige deputaties, de verschillende bevoegde ministers, de respectieve overheidsadministraties, het kadaster, de hypotheekbewaarders en ten slotte de voltallige ministerraad.³⁰ Men kan zich de bureaucratische rompslomp voorstellen, niet te vergeten de hoge kosten die aan de lange processen verbonden zijn.

De centrale plaats die de Commissie inneemt – ondanks de controle van bovengenoemde instanties – wordt drie jaar na de wet van 1931 al zwakker; de directeur-generaal van de administratie voor Schone Kunsten, de heer Glesener, beslist het volgende:

²⁴ Herman Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel 1998, p. 13.

²⁵ Jan de Mayer, *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, Leuven 1999, p. 32.

²⁶ Stynen 1998 (zie noot 27), p. 13.

²⁷ Stynen 1998 (zie noot 27), p. 219.

²⁸ Stynen 1998 (zie noot 27), p. 266-268..

²⁹ Mayer, de 1999 (zie noot 28), p. 32.

³⁰ Stynen 1998 (zie noot 27), p. 271.

"A ne plus donner suite qu'aux propositions de classement intéressant seulement les églises et les domaines publics et de réserver pour des temps meilleurs les classements des propriétés ou des domaines privés."³¹ Dat dit besluit lange tijd wordt gehandhaafd blijkt uit de lijst beschermde monumenten die in 1948 verschijnt in een uitgave van het *Bulletin des Commissions royales de l'art et d'archéologie*; hierin worden 717 geklasseerde objecten in België vermeld, waaronder al 547 kerkelijke gebouwen.³² Op kerken en kapellen na voert België dus lange tijd een weinig systematisch klasseringsbeleid.³³

Het Maison du Peuple valt, zoals eerder besproken is, buiten de monumentenwet omdat het niet geklasseerd is. In een citaat van gouverneur Jean de Néef op 14 januari 1964 maakt hij duidelijk dat hij vindt dat het gebouw desalniettemin beschermd moet worden: "*Sans la mettre sous la protection de la loi du 7 août 1931 sur la conservation des monuments et des sites, la maison du peuple devrait être conservée comme le témoin d'une époque en raison de sa valeur historique et architecturale. La possibilité de conserver cet immeuble devrait dès lors être examinée à l'occasion de l'élaboration des projets de construction du nouveau complexe à ériger.*"³⁴

De klassering van het Volkshuis is echter een complex verhaal. Het is niet zomaar een openbaar gebouw of object zoals een stadhuis, een brug, een waterput, enzovoorts. Het Volkshuis is een gebouw van een ander soort kaliber dan de "standaard monumenten". Het vormt het onderkomen voor een Coöperatieve organisatie; het huist naast kantoren, feest- en vergaderzalen ook winkels en bakkerijen. Het is dus ook deels een industrieel gebouw.³⁵

De realiteit wijst uit dat de Monumentenzorg tot 1970 weinig te doen heeft met industriële gebouwen. Deze worden nauwelijks opgenomen als monument tot er vanaf eind jaren '70 organisaties in het leven worden geroepen om bescherming te bieden aan industriële gebouwen. Zo wordt in 1978 de Vlaamse Vereniging voor de Industriële Archeologie opgericht, en zes jaar later in 1984 worden hier nog twee organisaties aan toegevoegd; de overkoepelende *Waalse Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles* en de *Belgische afdelingen van het International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*.³⁶

Volgens Linters heeft de oude wet van 1931 toch alle mogelijkheden geboden om reliëken van nijverheid en techniek wettelijk te beschermen; de termen *historische-, wetenschappelijke- of artistieke waarde* zijn evenzeer toepasbaar op oude bedrijfsgebouwen. Dit is echter niet relevant in de tijdsgeest van vóór 1975.³⁷

Uit de beknopte beschrijving van het ontstaan en de bezigheden van de monumentenzorg in België blijkt dat de Commissie voor Monumenten en Landschappen sterk onder controle van de overheid staat. De nadruk van de monumentenzorg ligt vooral op behoud en restauratie van kerkelijke gebouwen. Onder de behouden openbare monumenten bevindt zich geen gebouw zoals het Volkshuis; de monumentenzorg van België houdt zich tot de jaren '70 van de vorige eeuw niet bezig met dergelijke (deels) industriële gebouwen.

Dat monumentenzorg – ook voor dergelijke gebouwen als het Volkshuis – een belangrijke wereldwijde zorg is in de jaren '60, blijkt uit de internationale monumentenbijeenkomst die in 1964 plaatsvindt in Venetië die nu zal worden uitgelicht.

³¹ Stynen 1998 (zie noot 27), p. 274.

³² Commission Royale des Monuments et des Sites, *Monuments et sites classés*, Brussel 1948.

³³ In Stynen 1998 (zie noot 27), wordt een overzicht gegeven van de geklasseerde openbare gebouwen in de Belgische provincies. Dit zijn er in verhouding met de kerkelijke gebouwen erg weinig.

³⁴ Celis 1991 (zie noot 3), p. 24.

³⁵ De Brusselse Coöperatieve Vereniging was opgericht naar voorbeeld van de C.V. *Vooruit* in Gent, die sinds 21 november 1980 bestond. Dit was een socialistische afscheuring van de zogenaamde Vrije Bakkers, met als doel zo goedkoop mogelijk brood te verkopen om de arbeider voor de Socialistische Partij te winnen onder de leus: "*Werklieden bemint uw profijt!*". Te lezen in: Gita Deneckere, *1900:België op het Breukvlak van twee eeuwen*, Tielt 2006, p. 139.

³⁶ Adriaan Linters, *Industria. Industriële Architectuur in België*, Brussel 1986, p. 15.

³⁷ Linters 1986 (zie noot 28), p. 16.

IIe Congès International des Architectes et Techniciens des Monuments Historiques

Dit congres vindt plaats van 25-31 mei 1964. Tijdens dit congres zijn 61 landen van de wereld vertegenwoordigd, met een totaal van 792 belangrijke leden. Voorzitter van het congres is Italiaans architect en ingenieur Piero Gazzola (1908-1979). Uit België zijn er 29 afgevaardigden aanwezig waaronder belangrijke architecten en ingenieurs, professoren en directeurs van de Universiteiten Leuven, Gent en Luik en *l'Institut Supérieur des Beaux-Arts*. Een van de belangrijkste afgevaardigden is de toenmalige voorzitter van de S.C.A.B., tevens professor architectuur en *Chef-Directeur Gouvernement Province du Brabant*: Victor G. Martiny.³⁸

Tijdens dit congres wordt besloten tot het oprichten van de *ICOMOS*; een internationaal non-gouvernementele organisatie die zich wereldwijd zal inspannen voor een betere kennis, waardering en het behoud van het werelderfgoed.³⁹ Het orgaan zal op dit gebied de belangrijkste adviseur voor UNESCO worden.⁴⁰

"*But above all, it is to be recognised that the most important positive result by far of this assembly has been the formulation of the international code for restoration: not simply a cultural episode but a text of historical importance. (...) In fact, from now on, the Charter of Venice will be in all the world the official code in the field of the conservation of cultural properties.*"⁴¹ De *Charter van Venetië* is het tweede, en misschien wel belangrijkste item van dit internationale congres. Dit Internationaal Handvest voor Behoud en Restauratie van Monumenten en Stadsgezichten bevat een zestien artikelen. Ieder land draagt een eigen verantwoordelijkheid voor de toepassing van de beginselen uit deze artikelen binnen zijn eigen cultuur en tradities.

De belangrijkste Belgische afgevaardigde en tevens een van de medeauteurs (naast Piero Gazzola) is de heer Raymond M. Lemaire (1921-1997), Vlaams kunst- en architectuurhistoricus die internationaal een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de monumentenzorg.⁴²

De *Charter van Venetië* komt voort uit het eerder opgestelde *Athens Charter*, dat aangenomen is tijdens de *First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments* in Athene 1931.⁴³ De inleiding van het Handvest van Venetië noemt de steeds complexere en sterk uiteenlopende problemen die het gevolg zijn van een toenemende bewustwording en een kritische opstelling, te danken aan het Handvest van Athene. Het is daarom tijd om de beginselen van het Handvest te herzien en de reikwijdte ervan in een nieuw document te vergroten.⁴⁴

Een belangrijke nadruk die in het Handvest wordt gelegd op het gebied van behoud is de architectuur als historische bron, niet slechts als kunstwerk (artikel drie). Daarnaast wordt er belang gehecht aan de herbestemming van een architecturaal werk; voor het behoud van monumenten is het altijd gewenst daaraan een maatschappelijk nuttige bestemming te geven (artikel vijf).

Dit laatste artikel speelt al bij de tegenstanders van de afbraak van het Volkshuis. In zijn artikel van februari 1964 spreekt Oscar de Swaef over de wens van enkelen om het gebouw tot een Hortamuseum te maken:

"*(...)Wij ook stellen de schoonheid van zekere onderdelen van het oude Volkshuis op prijs. Iemand schreef er in een krant een bijdrage over, waarin hij de mening opperde, dat een soort stichting van bemiddelde mensen- van ondernemers, bijvoorbeeld- een*

³⁸ Gegevens aanwezigen Congres ontleend *The Monument For the Man*, geplaatst op de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/publications/hommechr.pdf>> (28 december 2010).

³⁹ De in 1964 opgestelde doelen van ICOMOS ontleend aan de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/publications/hommedecin.pdf>> (28 december 2010).

⁴⁰ UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization . Het beschermen van het werelderfgoed is onderdeel van de doelen van deze organisatie, opgericht in 1945.

⁴¹ Piero Gazzola, *Proceedings of the IInd International Congress of Architects and Technicians of Historical Monuments*, Venetië 1964, p. 4.

⁴² De heer Lemaire, heeft tevens samen met de heer Gazzola de ICOMOS gesticht. Zijn architectuurhistorische kennis is ingezet bij de restauratie van talloze monumenten wereldwijd, zoals de Toren van Pisa, de Acropolis in Athene en de Tempels van Borobodur in Indonesië.

⁴³ De doelstellingen van het Handvest van Athene uit 1931 zijn terug te vinden op de website van ICOMOS: <http://www.icomos.org/athens_charter.html> (28 december 2010).

⁴⁴ Informatie ontleend aan de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/venicecharter2004/dutch.pdf>> (28 december 2010).

museum, opgedragen aan Horta, zou moeten tot stand brengen. Daar zouden de mooie onderdelen van het Volkshuis bijeengebracht worden."⁴⁵

Waarschijnlijk is het elfde artikel de meest belangrijke in de Volkshuiskwestie. Deze behandelt een onderdeel van de restauratie, zie afbeelding 9.

Van eenheid in stijl is er in het Volkshuis al lang geen sprake meer als er tot afbraak wordt besloten. De vraag is of er grote waardetoevoegingen zijn gedaan aan het gebouw in de loop der jaren. Als er sprake zou zijn van verwijdering van alle toegevoegde lagen is het de vraag in welke staat de oorspronkelijke toestand verkeert om de ingreep te rechtvaardigen. Dat brengt de problemen van de gebruiker van het gebouw met zich mee; de aanpassingen zijn immers gedaan omdat het blijkbaar qua ruimte-indeling niet meer volledig aan de eisen voldoet. Als ruimten weer in de oude staat van 1899 worden hersteld- misschien met uitzondering van de toegevoegde kantoren door architect Pringiers in 1912- zal de Partij moeilijkheden krijgen in het gebruik ervan. Wanneer een gebouw tot monument is geklasseerd is het onmogelijk om er nog grote veranderingen in aan te brengen. De heer G. Bontinck haalt deze kwestie nog eens aan in het eerder genoemde interview in *Vooruit*, 21 november 1963:

*"(...)Loopt elk meesterwerk het gevaar geklasseerd te worden, dan mag het niet meer verbouwd of vervangen worden, ook niet door de eigenaar, en betekent op dit moment een dood kapitaal."*⁴⁶

De partijen die zich echter hard maken voor het behoud van het Volkshuis hebben weinig boodschap aan de utiliteitsfunctie van het gebouw, en pleiten voor bovengenoemde klassering. Feit wijst uit dat deze partijen in mei 1964 aanwezig zijn op het internationale congres onder leiding van Victor G. Martiny. Tijdens het congres is er onder de leden een *Motie tot behoud van het Volkshuis* verspreid die unaniem is goedgekeurd door 700 deskundigen.⁴⁷ Dat betekent dat medeauteur van de Charter van Ventië Raymond Lemaire ook zijn handtekening onder deze motie heeft gezet. Een waardevolle naam op dit belangrijke document.

De Franstalige Socialistische pers reageert vervolgens spottend op deze motie; alsof in de wetenschap dat deze geen doorslaggevende factor zal zijn in de pogingen tot behoud van het Volkshuis:

*"(...) Que veulent ces messieurs? Que le gouvernement de Théo Lefèvre arrêter les travaux en cours Place Emile Vandervelde et que l'on continue à payer des millions chaque année pour entretenir un édifice branlant et poussiéreux?"*⁴⁸

Onverschilligheid van de overheid?

Ces messieurs, waarmee de Franse Socialistische pers verwijst naar de personen die zich inzetten voor het behoud van het Volkshuis, hebben naast bovengenoemde acties nog talloze andere mislukte pogingen gedaan. Jean Delhaye beschrijft in onuitgegeven notities welke dit waren.⁴⁹

Allereerst noemt hij het voorstel tot klassering van het Volkshuis op 23 december 1963 door architect A. Lédent, dat, zoals in de inleiding is genoemd, wordt genegeerd. Vervolgens vermeldt hij dat de Koninklijke Academie van België, "waarvan Horta één der meest luisterrijke leden was geweest", geen stelling neemt over het onderwerp van afbraak. Ook schrijft hij over de vele persberichten die geen objectieve informatie geven, en weinig overtuiging aan de dag leggen bij de verdediging van het bedreigde werk. Die subjectiviteit geldt natuurlijk voor de media van beide partijen; zowel berichten waarin wordt gepleit voor het behoud van het gebouw als berichten waarin de afbraak wordt gepromoot zijn niet objectief. Als voorstander van het behoud van het Volkshuis zal Delhaye zich daarom fel opstellen tegen de pers die in zijn ogen niet genoeg bijdraagt aan het verdedigen van zijn standpunt.

⁴⁵ Swaef 1964 (zie noot 21) p. 7.

⁴⁶ Strauven 1971² (zie noot 5), p. 132.

⁴⁷ Celis 1991 (zie noot 3), p. 24. Deze motie zal in hoofdstuk 3 verder besproken worden.

⁴⁸ Celis 1991 (zie noot 3), p. 24. Theo Lefèvre: premier van België van 1961 tot en met 1965.

⁴⁹ Strauven 1971 (zie noot 5), p. 132.

Vervolgens bespreekt Delhaye het Comité Horta; een comité dat op 6 januari 1946 in het leven wordt geroepen door de S.C.A.B., ter ere van de 85e verjaardag van Victor Horta.⁵⁰ Volgens Delhaye zijn er door het Comité Horta 11 telegrammen gestuurd naar gezagdragende politici en hoge ambtenaren. Deze personen worden geacht bij te kunnen dragen aan het behoud van het Volkshuis. De meerderheid van de telegrammen zijn onbeantwoord gebleven; van drie van de heren kwam wel een antwoord waaronder dat van Minister van State Camille Huysmans, zijn negatieve standpunt over het Volkshuis wordt duidelijk uit hoofdstuk twee en kan het comité niet verder helpen. Met dit voorbeeld wordt duidelijk dat de monumentenzorg nog steeds in handen is van de overheid; zolang deze zich niet met de zaak willen bemoeien lijkt voorkoming van de afbraak van het Volkshuis onmogelijk. De laatste poging tot behoud van het Volkshuis wordt in hoofdstuk drie besproken; het Manifest tegen de *Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles*.

⁵⁰ Victor G. Martiny, *La Société Centrale d'Architecture de Belgique*, Brussel 1974, p. 229.

3. Het Manifest tot Behoud van het Volkshuis

*"Cet acte ne sera pas seulement ressenti par la Belgique, qui s'enorgueillit avec raison du rôle joué par ses artistes, et plus particulièrement par Horta, dans l'élaboration d'un art à la mesure de notre époque, il sera également déploré- nous n'en doutons pas- dans le monde entier."*⁵¹

In April 1964, een maand voor de ondertekening van de motie tijdens het internationale congres, verschijnt het 39e nummer van het tijdschrift *Rythme*. Dit is de maandelijkse publicatie van de S.C.A.B. Het nummer is volledig gewijd aan het oeuvre van Victor Horta, een mogelijkheid om extra aandacht te kunnen trekken voor de kwestie rondom het Volkshuis. Het laatste hoofdstuk van het tijdschrift bevat dan ook een kopie van het manifest dat eind 1963 door de S.C.A.B is samengesteld in samenwerking met de S.B.U.A.M. Dit manifest, *Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles*, wordt wereldwijd verspreid.⁵² Er is een nadrukkelijke roep om internationale aandacht, zoals duidelijk wordt uit het bovenstaande citaat.

De S.C.A.B. maakt in de tekst duidelijk hoe Horta tot de kleine groep uitzonderlijke architecten behoort die wisten te breken met oude conventies; hij zocht naar nieuwe vormen in een nieuwe aanpassing aan de behoeften van zijn tijd. Deze behoeften zijn veranderd in de loop der jaren; volgens velen passen zij niet meer bij het 70 jaar oude gebouw. Men ergert zich eraan en ziet het als een reden om het gebouw af te breken. Maar waarom zou men dan überhaupt nog moeite doen voor het behoud van oude monumenten? Moet men zich dan eigenlijk niet zonder uitzondering van alle getuigenissen van de geschiedenis ontdoen die niet volledig aan onze gebruiken beantwoorden?

Dat Horta tot de belangrijke getuigenissen van de geschiedenis behoort wordt duidelijk uit het volgende citaat: *"Or, sans conteste, c'est à l'Histoire, donc au bien commun, qu'appartient désormais l'oeuvre d'Horta. Au surplus, c'est à une époque de l'Histoire qui nous touche trop directement, dans laquelle sont nées les sources de ce XXe siècle auquel nous sommes trop attachés pour n'être plus sensibles aux biens qu'elles nous dispensent et aux leçons qu'elles nous apportent."*⁵³

Het Maison du Peuple van Horta bevat een vernieuwende ornamentiek, een uitzonderlijke architecturale ruimtewerking, een bundeling van kunst en structuur/techniek die met zo'n verbeeldingsvermogen in het gebouw is verwerkt dat het een oneindig precieus gebouw is voor deze tijd. *"Une telle oeuvre doit être sauvée."* Zie bijlage I voor een kopie van het gehele manifest.

Op de kopie van het manifest volgt een lijst van alle personen die deze hebben ondertekend en teruggestuurd naar de S.C.A.B. Deze lijst bevat ongeveer 600 personen afkomstig uit 21 landen en naties wereldwijd. Deze 21 landen worden ook gerepresenteerd op de lijst ondergetekenden van de motie tot behoud van het Volkshuis, die een maand later op het congres zal worden goedgekeurd. Deze personen verschillen van de ondergetekenden van het manifest.⁵⁴ De enige naam die zowel bij het manifest als de motie voorkomt is die van Victor G. Martiny, voorzitter van de S.C.A.B., tevens hoofdinitiatiefnemer van beide protestaties.

De meeste namen die vertegenwoordigd worden op de lijst onder het manifest bevatten een beschrijving van werkzaamheden. Zo is er een groot aantal architecten gerepresenteerd uit alle 21 landen, waaronder ook grote namen als Walter Gropius, Mies van der Rohe, en Alvar Aalto staan genoteerd. Daarnaast bevat de lijst namen van personen in hoge functies bij musea voor kunst/architectuur en techniek, daarnaast bij universiteiten en bij architectuur-, technische- en archeologische organisaties. Zie bijlage II voor de lijst ondergetekenden.

⁵¹ S.C.A.B. 1964 (zie noot 9), p. 32.

⁵² Bijgevoegd is een kopie van de Franse versie van het manifest uit het tijdschrift *Rythme*.

⁵³ S.C.A.B. 1964 (zie noot 9), p. 32.

⁵⁴ Vergelijking van de lijst met namen van aanwezigen op het congres op de website van ICOMOS (zie noot 32), met de namen van ondertekenende bij het manifest in het tijdschrift *Rythme* (zie noot 9).

Naast deze lange lijst met namen van bewonderaars van het Maison du Peuple bevat het artikel een selectie van vijf ingestuurde reacties op het manifest. Deze selectie geeft een goed overzicht van de argumenten die men aan heeft aangedragen voor het behoud van het Volkshuis.⁵⁵

Het eerste weergegeven fragment van een ingezonden brief is afkomstig van architectuurhistoricus Siegfried Giedion (1888-1968). Hij citeert hierin zijn eigen woorden zoals die in de 14e editie van zijn publicatie *Time, Space and Architecture* geschreven staan: "En 1897, Horta Bâtit à Bruxelles la Maison du Peuple. Sa façade incurvée de verre et d'acier est une des plus parfaites de cette époque. La fraîcheur juvénile de sa maison de la Rue de Turin y réapparaît : dans ce bâtiment, Horta est vraiment le **chercheur**, comme l'appelait un de ses contemporains.

L'intérieur montre toute l'indépendance de ses travaux précédents : La Maison du Peuple révèle dans tous ses détails la main d'un grand architecte, qui est aussi un ingénieur inventeur." Het woord *chercheur* wordt dikgedrukt weergegeven, zoals dat ook in de eerder genoemde publicatie van *Time, Space and Architecture* wordt gedaan. Het geeft aan dat dit woord voor Giedion de belangrijkste beschrijving van de architect omvat. Zoals in de inleiding al aangegeven is, bekijkt deze auteur de architectuurgeschiedenis vanuit een modernistisch standpunt; gericht op vernieuwingen die leiden naar de moderne architectuur.

Giedion sluit zich met deze woorden helemaal aan bij het manifest. Er wordt geen nieuwe mening aangedragen; Giedion wil met het citaat slechts aangeven dat hij deze woorden in zijn uitgave van 1963 reeds publiceerde en hij Horta hiermee een belangrijke plaats in een groot architectuuroverzichtswerk geeft. Giedion sluit zijn brief dan ook af met de woorden: "Je n'ai pas changé d'opinion depuis la parution des 70.000 exemplaires de mon livre."

Als tweede wordt een fragment weergegeven van de reactie van de heer Marc Saugey, *Président de la Fédération des Architectes Suisses, section de Genève*.

In dit fragment plaatst Saugey het werk van Horta tussen het "*Patrimoine artistique du monde entier au même titre que les monuments et bâtiments dits anciens, que ce soit Louxor, La Grèce, le Mexique, l'Europe, etc.*" Wat volgt zijn uitspraken van teleurstelling gericht aan de Belgische regering, die zich niet zoals andere overheden inzet voor het behouden van recente werken. "*Il serait vraiment regrettable et intensé qu'au moment où, précisément, de nombreux gouvernements se rendent compte de la valeur des œuvres de générations très récentes dans l'évolution mondiale artistique, pour conserver de telles œuvres, le gouvernement belge n'impose pas les mêmes directives.*"

De Belgische regering zou volgens Saugey een voorbeeld moeten nemen aan de Franse regering die onlangs het *Maison de Poissy*- een in 1931 opgeleverde villa van architect *Le Corbusier*- heeft geklasseerd, gerenoveerd en onderhouden.

De derde reactie, van de Franse architect André Lurçat (1894-1970), spitst zich ook toe op het thema van het behouden van recente werken. De architect is van mening dat het Maison du Peuple niet mag worden afgebroken om het feit dat het een mijlpaal in de geschiedenis is, ongeacht de artistieke waarde die het gebouw heeft: "*Cette valeur, d'ailleurs, ne se reconnaît parfois que longtemps après que son auteur a disparu et que les contingences du moment de sa création ont perdu leur importance.*"

Ook deze auteur gaat in op het feit dat de regeringen van andere landen zich wel bezighouden met de monumentenzorg van moderne architectuur. Ook Lurçat noemt Frankrijk, dat recentelijk heeft besloten tot het behouden van bepaalde moderne werken waaronder architectuur van zijn eigen hand. Elk van deze werken is gebouwd in de periode 1931-1933, evenals *Maison de Poissy* (ook wel *Villa Savoye*), door Saugey genoemd in de vorige reactie. Deze werken zijn dus nog aanzienlijk jonger dan het Volkshuis in Brussel.

Vervolgens wordt de reactie van de Amerikaanse *professeur et directeur à l'Illinois Institute of Technology à Chicago* L. Hilbersheimer geplaatst. Deze beschrijft de Art Nouveau als het begin van alle vernieuwingen in de architectuur in Europa. Hij plaatst Victor Horta naast zijn tijdgenoot en tevens groot architect Henry Vandeveld. Hij

⁵⁵ De volgende fragmenten zijn terug te vinden in: S.C.A.B. 1964 (zie noot 9), pp. 34-35.

beschouwt het Maison du Peuple als het eerste grote architecturale werk van de Art Nouveau periode, terwijl hij het Théâtre du Werkbund- een werk van Vandevelde op de *Expositie van Cologne* (1914)- als het laatste werk van deze periode beschouwt. Het Théâtre du Werkbund is na de expositie afgebroken, volgens Hilbersheimer "*une grande perte pour notre patrimoine culturel*".

Het Maison du Peuple zal volgens Hilbersheimer nu hetzelfde noodlot tegemoet gaan omdat sommigen vinden dat het niet meer functioneert zoals een nieuw gebouw dat doet. Hij vervolgt zijn betoog met een vergelijking tussen het Volkshuis en het laatmiddeleeuwse stadhuis van Brussel: "*Personne n'oserait démolir le merveilleux hôtel de ville de Bruxelles ni aucun des bâtiments rempliraient mieux leur emploi. En plus des valeurs matérielles, il y en a d'autres, de caractère spirituel, que nous respectons et admirons et que, pour cette raison, nous protégeons. La même chose est vraie pour la Maison du Peuple de Horta.*" Dit spirituele karakter dat het Volkshuis bezit, onderscheidt het volgens Hilbersheimer van andere gebouwen uit dezelfde tijd. Er zijn maar weinig bouwwerken uit die periode die eenzelfde spirituele waarde hebben en die zouden moeten worden behouden als een nationaal monument. "*Les valeurs matérielles peuvent être remplacées; les spirituelles, jamais.*"

Als laatste wordt de mening geciteerd van *Conservateur en Chef Honoraire des Musées Royaux des Beaux-Arts de Bruxelles*, Léo van Puyvelde.

Ook Puyvelde plaatst Horta binnen de selecte groep van "*ces grands créateurs qui renouvellent*", waarover in het manifest wordt geschreven. Horta breekt met de "*vulgarité et l'imitation archéologique*". Zijn werken markeren een belangrijke stap in de geschiedenis. Daarom moet België deze werken in zijn herinnering bewaren.

Dit is echter niet de enige reden voor behoud van dit werk van Horta die Puyvelde noemt. België is al eerder nalatig geweest als het om bescherming van het oeuvre van Horta ging: "*Elle le doit d'autant plus qu'elle n'a pas cru devoir réaliser la dernière grande oeuvre qu'a conçue le grand maître : le complexe du Mont-des-Arts avec un nouveau musée et une nouvelle bibliothèque. De cette oeuvre, le Roi Albert avait approuvé les plans. Mais un ministre de l'Instruction Publique crut bon de les garder par devers lui, et un conservateur en chef de musée a omis de le défendre (...). La Belgique doit une réparation à Horta en conservant la Maison du Peuple.*"

Een zesde, niet in *Rythme* gepubliceerde reactie verschijnt in de *Cahiers Henry Vandevelde* in 1968: "*Si la Maison du Peuple est démolie, un double crime se perpète: contre l'histoire de l'art moderne, dont le chef-d'oeuvre de Horta est une des pièces maîtresses et contre l'histoire du mouvement socialiste qui, en élevant ce monument, a montré que la culture révolutionnaire avait pu s'inspirer du langage figuratif de l'époque.*"⁵⁶

Zoals in het eerste hoofdstuk een goed beeld is geschetst van de bezwaren tegen het Volkshuis, zo kan nu hetzelfde worden gedaan met de argumenten van de partij voor het behoud van het gebouw. Wat opvalt is dat de argumenten vooral architectuurtheoretisch en esthetisch van aard zijn; er wordt niet ingaan op de constructie of de functie van het gebouw. Zo ziet Men het Volkshuis als symbool voor vernieuwing; Het gebouw wordt beschouwd als een hoogstaand werk van een architect die tot een van de weinigen behoort die vernieuwend durfden te zijn na een lange periode van stijllimitatie. Deze vernieuwingen laat Horta in het Maison du Peuple zien in de ornamentiek, de ruimtelijke indeling en de relatie tussen kunst en structuur/techniek. Maar niet alleen omwille van de vernieuwing moet het behouden blijven; het Volkshuis is van groot belang voor de moderne kunstgeschiedenis. Tevens zou afbraak van het gebouw een misdaad zijn tegen de geschiedenis van de Belgische Socialistische Partij, die, toen ze dit monument oprichtte, heeft aangetoond dat de revolutionaire cultuur zich kon voeden met de eigentijdse vormtaal. Tot slot wordt de waarde van het gebouw gelijkgesteld aan dat van eeuwenoude wereldmonumenten; het gebouw bevat een spirituele waarde zoals middeleeuwse gebouwen als het Brusselse stadhuis die bezitten. Het gebouw is onvervangbaar.

⁵⁶ Delhay 1968 (zie noot 10), p. 52.

4. Samenvatting en Conclusie

In september 1963 wordt de afbraak van het Maison du Peuple in Brussel aangekondigd. Er volgt een strijd in kranten en tijdschriften tussen verontwaardigde bewonderaars van het gebouw en hen die het zo snel mogelijk kwijt willen.

Tegenstanders van de afbraak beschrijven het belang van het gebouw voor de geschiedenis van de kunst, daarnaast het belang voor de geschiedenis van de Belgische Socialistische Partij waarvoor het Volkshuis gebouwd is. De waarde van dit gebouw, dat men zo vernieuwend voor zijn tijd vindt, is onvervangbaar. Kortom; het mag niet worden afgebroken. Er wordt gepleit voor klassering van het gebouw; het moet worden opgenomen op de lijst van nationale monumenten. Deze klasseringaanvraag wordt gedaan. Ook internationaal wordt er actie gevoerd tegen de afbraak van het Volkshuis; De S.C.A.B. en de S.B.U.A.M. vinden honderden belangrijke personen uit de kunst- en architectuursector bereid om hun handtekening te zetten onder de motie die wordt verspreid tijdens het *Iie Congès International des Architectes et Techniciens des Monuments Historiques*. Daarnaast publiceert het architectuurtijdschrift *Rythme* een Manifest tegen de afbraak van het Volkshuis, dat eveneens door honderden bewonderaars van het gebouw wereldwijd wordt ondertekend.

Tegelijkertijd dragen ook de voorstanders van de afbraak van het Volkshuis hun argumenten aan in de pers. Men spreekt over de vele veranderingen die het gebouw heeft ondergaan rond de jaren 1910, waardoor het karakter veranderd is; het is zoals Horta zelf in zijn *Mémoires* aangeeft niet meer zoals het was toen het door hem werd opgeleverd in 1899. Het gebouw is daardoor niet meer representatief voor de socialistische partij, men wil een nieuw gebouw dat bij de tijd past en dat voldoet aan de moderne gebruikseisen. Ook de zwakke constructie en de onhandige indeling van het gebouw liggen onder vuur. Onderhoud kost jaarlijks handen vol geld. Tot slot is een belangrijk punt het esthetische argument; het gebouw wordt niet langer mooi of waardevol geacht.

Beide partijen zijn bevlogen in het beargumenteren waarom het gebouw wel of niet moet worden afgebroken. De argumenten zijn voornamelijk gebaseerd op meningen, en dus subjectief. Dat het karakter van het gebouw is veranderd door de transformaties die het in het eerste decennium van de twintigste eeuw heeft ondergaan is na te gaan. Maar transformaties van weinig toegevoegde waarde zouden teruggedraaid kunnen worden; het gebouw zou een museum voor de architectuur van Horta kunnen worden. Waarom is er niet naar de tegenstanders van de afbraak geluisterd? Welke factoren waren er doorslaggevend voor de afbraak van het Maison du Peuple?

Om antwoord te geven op deze vraag is zij in een breder kader van de nationale en internationale monumentenzorg geplaatst.

Allereerst blijkt uit de stand van zaken rondom de nationale monumentenzorg dat deze zich voornamelijk bezighoudt met kerkelijke gebouwen. Openbare gebouwen of objecten, zoals Stadhuisen, monumentale molens en bruggen, worden in veel mindere maten beschermd door de monumentenzorg. Daarnaast blijkt dat de Belgische monumentenzorg zich voor de jaren '70 nauwelijks bezighoudt met openbare gebouwen zoals het Volkshuis; een deels industrieel gebouw. Pas vanaf 1978 worden er verenigingen georganiseerd die zich bezighouden met het behoud van industriële gebouwen. Ook blijkt dat de monumentenzorg in België zich weinig bezighoudt met het behoud van moderne architectuur, zoals buurland Frankrijk daar reeds mee bezig is. Het belangrijkste aspect van de Belgische Monumentenzorg is echter dat het een politieke aangelegenheid blijft. De Commissie Monumenten & Landschappen moet, alvorens een gebouw te klasseren, een lange lijst van besturen en beleidsniveaus afgaan om toestemming hiervoor te krijgen, waaronder de gehele ministerraad.

Het lijkt, uit de verscheidene aanvragen die zijn genegeerd of afgeslagen, dat de Belgische politiek onverschillig is over het Maison du Peuple. De aanvraag tot klassering wordt niet serieus genomen, evenals de telegrammen die gestuurd zijn door het Comité Horta aan elf gezagdragende politici en hoge ambtenaren die geacht worden een bijdrage te kunnen leveren.

Wat buiten de onverschilligheid van vele politici belangrijk is, is dat de socialistische partij vertegenwoordigd is in de politiek. Deze partij is de eigenaar van het Volkshuis, en

zal daarom altijd het laatste woord hebben; dit blijkt uit één van de elf beantwoorde telegrammen die door het Comité Horta zijn gestuurd; Camille Huymans, een gezagdragende socialistische politicus, heeft van alle kritische uitingen die in deze scriptie te lezen zijn de meest felle: "*Laten wij Horta met vrede! Hij heeft niet verdiend dat men zich met hem bezighoudt. Zijn Volkshuis was een erbarmelijke constructie.*"⁵⁷

Aan het zeventig jaar oude gebouw waren voor de overheid hoge onderhoudskosten verbonden door deze "erbarmelijke constructie"; afbraak maakt een einde aan deze jaarlijkse last.

Wat betreft de honderden bewonderaars wereldwijd die handtekeningen hebben gezet onder de Motie tot Behoud van het Volkshuis en het Manifest tegen *La Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles*; waarom is hier geen aandacht aan besteed? Ook hiervoor is het antwoord te zoeken in de politiek; ze zal in deze zaak doorslaggevend zijn.

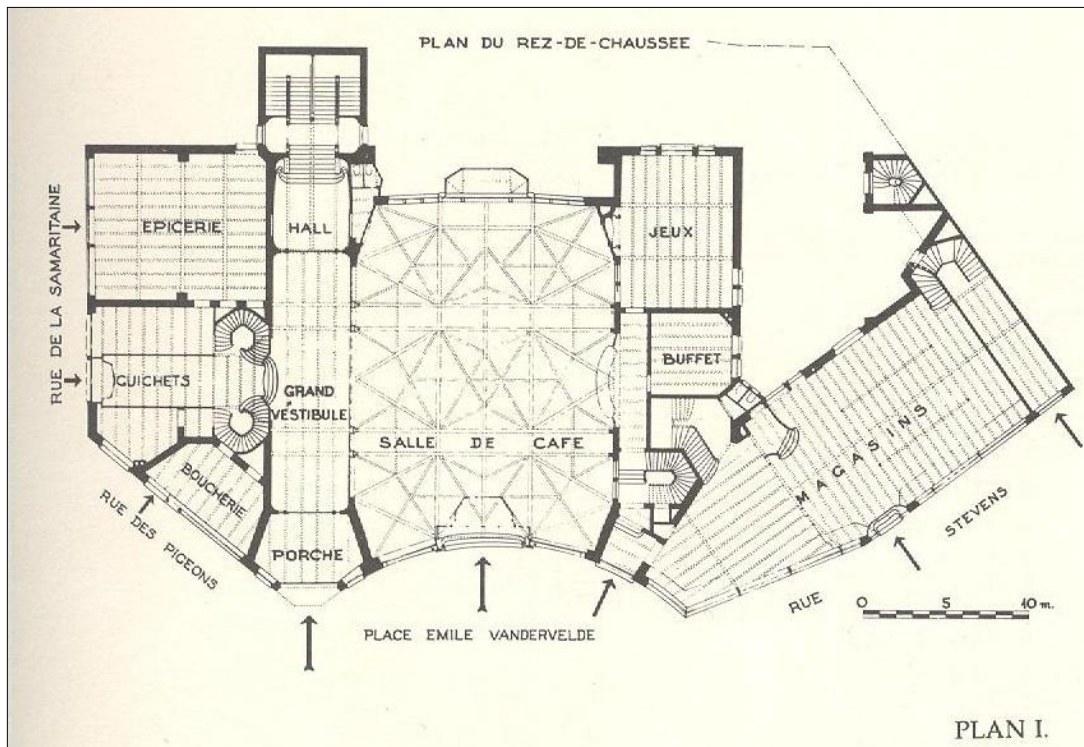
Architecten, directeuren van musea, universiteiten of belangrijke architectuurorganisaties; zij kunnen enkel hun onvrede uitspreken over deze zaak, maar zij hebben geen gezag. Daarnaast is de internationale roep om hulp te laat gekomen. Het besluit tot afbraak van het Volkshuis is al in 1963 genomen, en is onomkeerbaar; alle plannen zijn goedgekeurd; de vergunning voor de sloop en de bouw van het nieuwe complex is al gegeven. De in 1964 aangenomen Charter van Ventië kan niks meer betekenen voor dit gebouw. Ook de ICOMOS, waarvan de oprichting tijdens dit congres is besloten, wordt pas in 1965 daadwerkelijk gesticht. Het gebouw ligt dan al tegen de vlakte.

De vraag die nu rijst is: wat heeft het proces rondom de afbraak van het Volkshuis betekend voor de monumentenzorg na 1965? Dit is een interessant onderwerp voor een vervolgonderzoek; heeft men er een les uit getrokken, en zo ja welke? Is er een verband te leggen met de afbraak van het Volkshuis en de ontwikkeling in de Belgische monumentenzorg? Is een verschuiving te zien op de lijst van geklasseerde monumenten; worden er meer openbare/industriële/coöperatieve gebouwen geklasseerd? Gaat de monumentenzorg zich meer bezighouden met het behoud en de restauratie van moderne architectuur, zoals dat in Frankrijk al gebeurt? En tot slot: heeft dit proces invloed uitgeoefend op 't behoud van de rest van het oeuvre van Victor Horta?

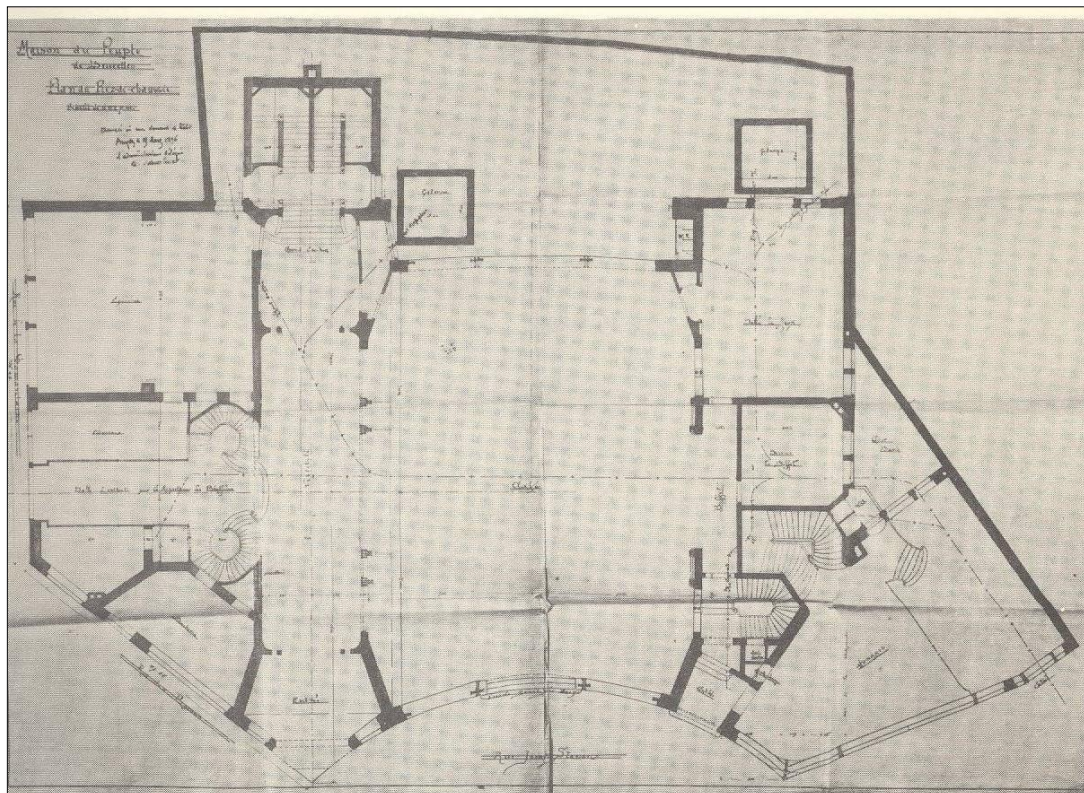
Nu rest ons de vraag of, wanneer wordt besloten tot afbraak van de Tour Blaton – het gebouw dat op de plaats van het Volkshuis is gebouwd, een protestactie van een even grote omvang zal worden georganiseerd...

⁵⁷ Swaef 1964 (zie noot 2), p. 7.

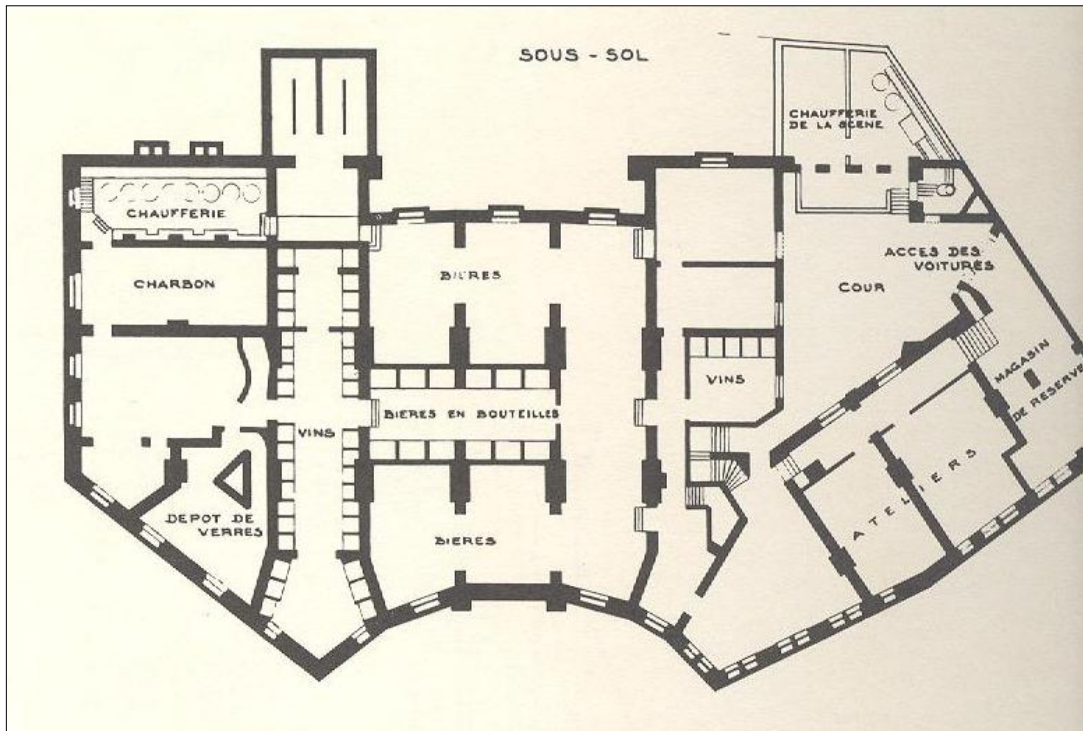
Afbeeldingen

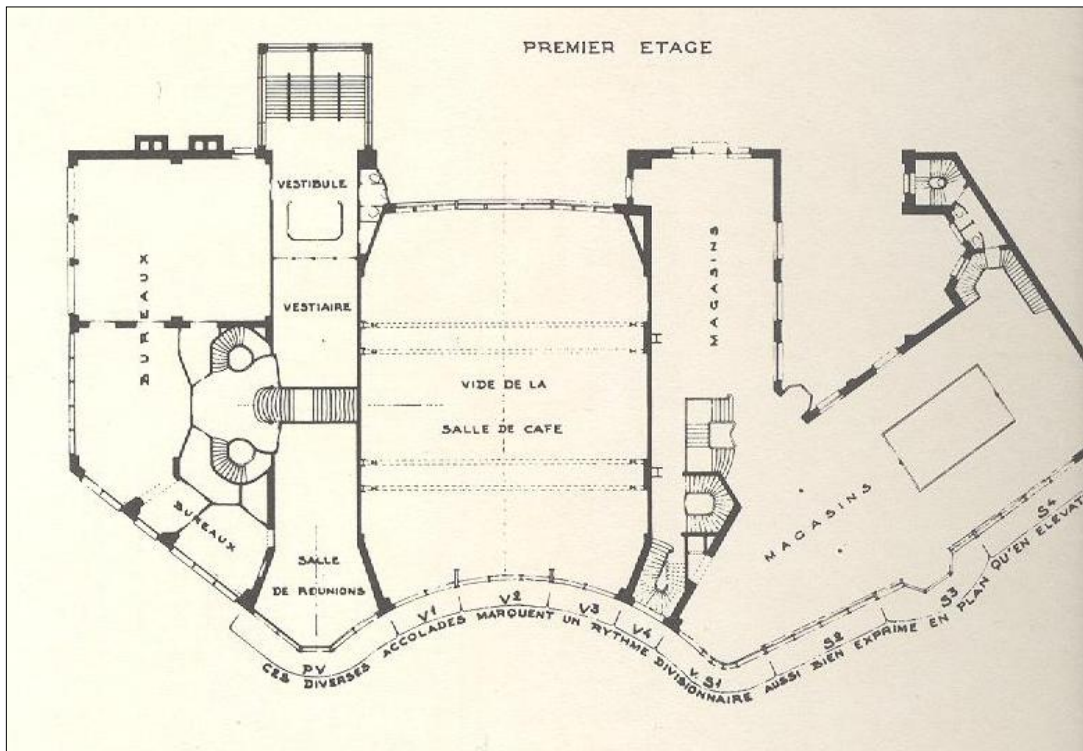
Afbeelding 1: Plattegrond van de begane grond, getekend door R. Pringiers 1912.

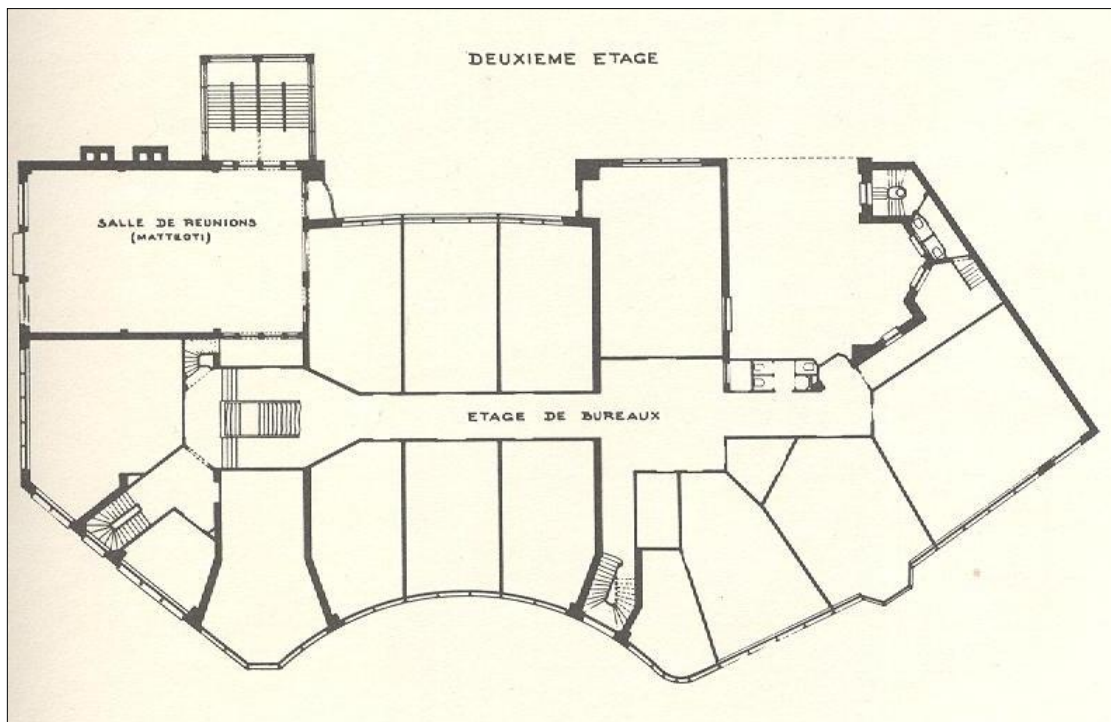
Afbeelding 2: Plattegrond van de begane grond, getekend door Victor Horta, 1899.

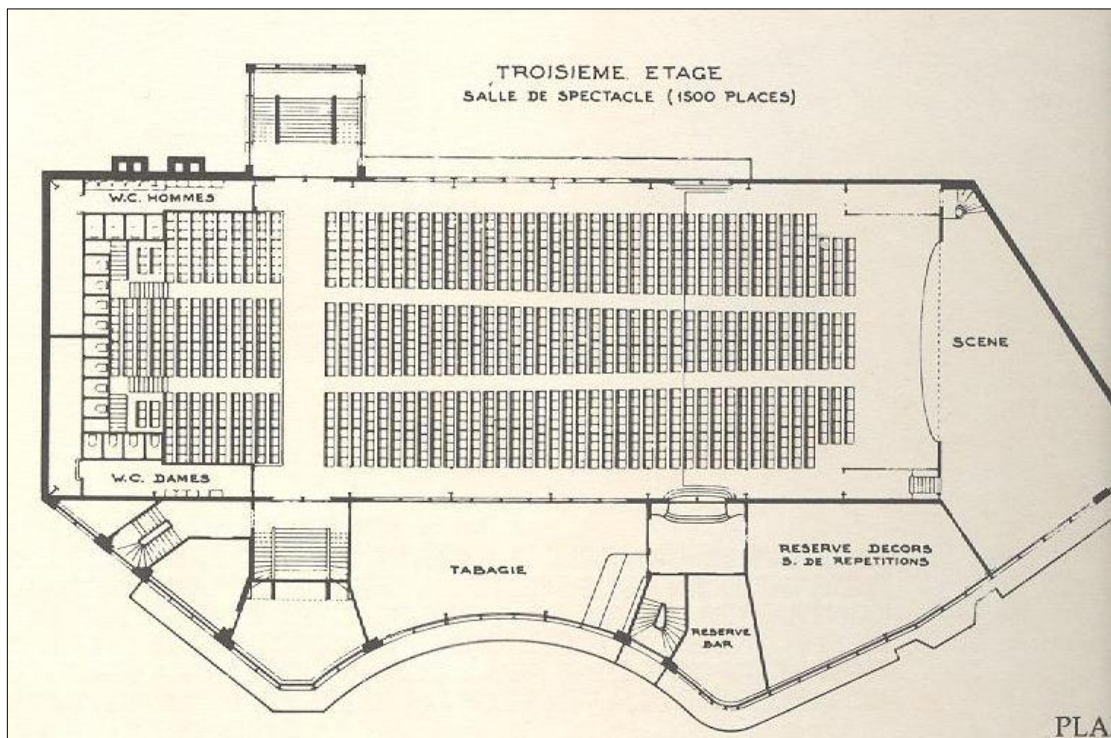
Afbeelding 3: Plattegrond van de kelder, getekend door R. Pringiers 1912.

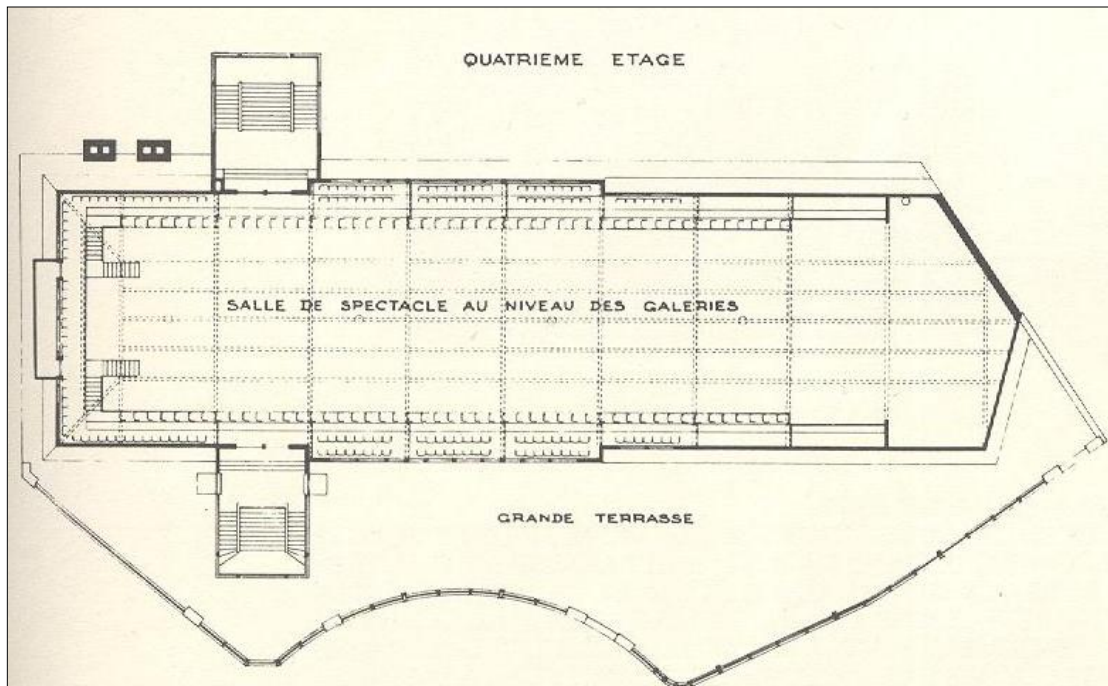
Afbeelding 4: Plattegrond van de eerste verdieping, getekend door R. Pringiers 1912.

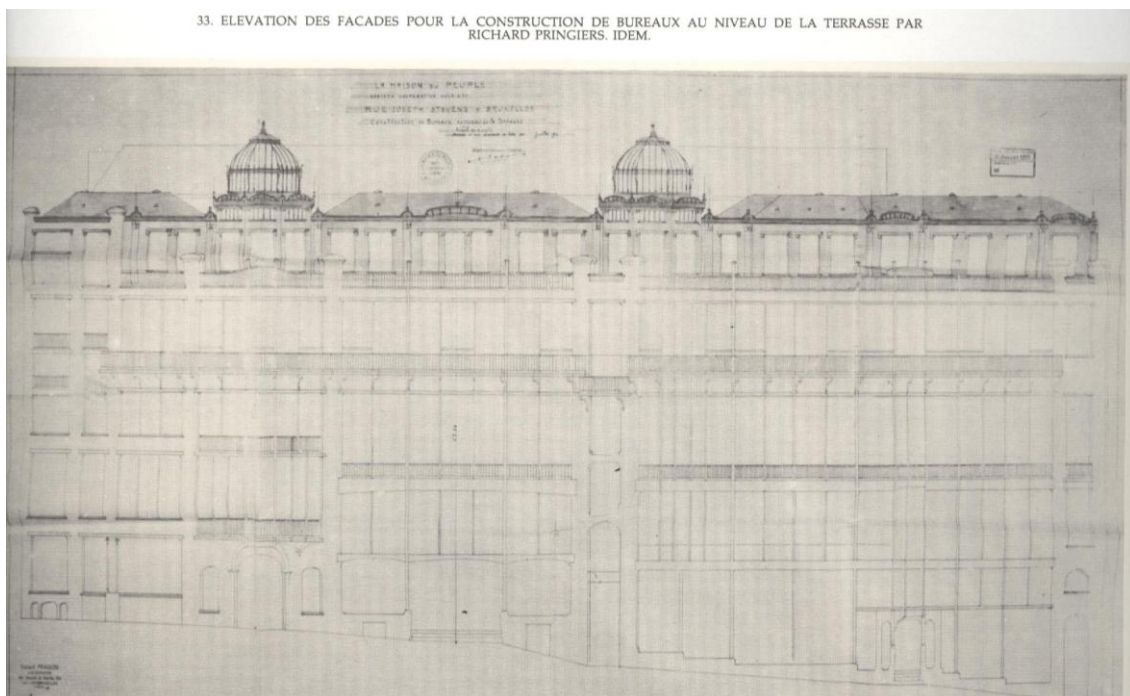
Afbeelding 5: Plattegrond van de tweede verdieping, getekend door R. Pringiers, 1912.

Afbeelding 6: Plattegrond van de derde verdieping, getekend door R. Pringiers, 1912.

Afbeelding 7: Plattegrond van de vierde verdieping, *des Galleries*, getekend door R. Pringiers 1912.

Afbeelding 8: Opstand van de façade, getekend door R. Pringiers 1912.

ARTIKEL 11

Aangezien met restauratie geen eenheid in stijl wordt nagestreefd, moeten alle waardevolle toevoegingen die in verschillende perioden aan het monument zijn gedaan, worden geëerbiedigd.

Als aan een bouwwerk lagen uit verschillende tijdsperioden te onderscheiden zijn, is het zichtbaar maken van een oudere situatie slechts bij uitzondering gerechtvaardigd. Voorwaarde is dan dat de te verwijderen onderdelen van gering belang zijn, de zichtbaar gemaakte oudere toestand van grote historische, archeologische of esthetische waarde is en de huidige staat daarvan van voldoende kwaliteit om de ingreep te rechtvaardigen. De beoordeling van de waarde van deze elementen en de beslissing over de verwijdering hiervan mogen niet alleen afhangen van de met restauratie belaste ontwerper.

Afbeelding 9: Artikel elf uit de Nederlandse vertaling van de Charter van Venetië, 1964.

Bijlagen

Bijlage I

Manifest *Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles*

Kopie uit de 39e editie van het tijdschrift *Rythme* (zie noot 9), p. 32.

MANIFESTE

DESTRUCTION DE LA MAISON DU PEUPLE

Un monument qui illustre glorieusement l'histoire de l'Architecture Moderne est menacé de destruction : on s'apprête à démolir la Maison du Peuple, une des œuvres les plus significatives du grand architecte belge Victor Horta, élevée en 1896.

Tous ceux qui, en Belgique, sont sensibles à l'effort de rénovation entrepris à l'époque par Horta, tous ceux qui mesurent l'importance de son message, la puissance de son esprit créateur, lucide et courageux, sont atterrés par ce qui devra être considéré comme un acte profondément regrettable.

Cet acte ne sera pas seulement ressenti par la Belgique qui s'enorgueillit avec raison du rôle joué par ses artistes, et plus particulièrement par Horta, dans l'élaboration d'un art à la mesure de notre époque, il sera également déploré – nous n'en doutons pas – dans le monde entier, Horta appartient, en effet, à cette légion d'hommes exceptionnels qui, dans la perspective d'une ère nouvelle, dans la conscience de ce qui sera désormais la condition de l'homme moderne, surent rompre avec les modes de pensée désuets et les expressions mortes et recherchèrent dans des formes nouvelles, dans un nouvel ajustement de nos besoins et de nos aspirations, une expression qui prit aussitôt la valeur d'un style.

Sans doute critique-t-on aujourd'hui ce style qui contraste singulièrement, pour peu qu'on se limite à la «paille» des ornements et non au «grain» des choses, avec les formes plus géométriques de l'ar-

chitecture actuelle. Sans doute les esprits chagrins s'irritent-ils de ne pas retrouver dans une situation vieille de plus de soixante-dix ans le confort matériel, l'organisation efficiente dans lesquels nous situons, à tort ou à raison, une bonne part de nos satisfactions quotidiennes. Mais alors il faudrait vouer à la pioche du démolisseur tout ce qui, aujourd'hui, ne répond plus rigoureusement à notre usage et nous priver sans regrets des témoignages de l'Histoire. Or, sans conteste, c'est à l'Histoire, donc au bien commun, qu'appartient désormais l'œuvre de Horta. Au surplus, c'est à une époque de l'Histoire qui nous touche trop directement, dans laquelle sont nées les sources de ce XXe siècle auquel nous sommes trop attachés pour n'être plus sensibles aux biens qu'elles nous dispensent et aux leçons qu'elles nous apportent.

Au-delà d'une ornementation, sans doute démodée mais pleine d'inventions, il y a cette qualité particulière de l'espace architectural, cette association renouvelée de l'art et de la technique et cette part de l'imaginaire qui font de l'œuvre de Horta et plus particulièrement de la Maison du Peuple de Bruxelles un bien infiniment précieux à l'égard de la pensée contemporaine.

On remarquera notamment l'association de la structure métallique et de l'expression architecturale préfiguratives de l'architecture contemporaine.

Une telle œuvre doit être sauvée.

La Société Centrale d'Architecture de Belgique

La Société belge des Urbanistes et Architectes modernistes.

Bijlage II

Lijst van ondergetekenden bij het Manifest *Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles*.

Kopie uit de 39e editie van het tijdschrift *Rythme*, (zie noot 9), pp. 33-35.

Profondément ému par la menace qui pèse sur la Maison du Peuple de Bruxelles, je m'associe à la protestation élevée par la Société Centrale d'Architecture de Belgique et la Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes pour demander la sauvegarde de cette œuvre capitale de l'architecture contemporaine.

René ALSTEEN. - J. ADO BALTUS, architecte. - A. BERNARD, Directeur de l'Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles. - Mme BILLE-DE MOT. - Jules BOSMANT, Conservateur du Musée des Beaux-Arts de la Ville de Liège. - Charles BOULENGER, architecte. - F. BOUQUAUX. - Renaet BRAEM, Directeur ff. de l'Institut Supérieur d'Architecture et d'Urbanisme d'Anvers. - Carlo BRONNE. - Fernand BRUNAUT, architecte, ancien premier Vice-Président de la Chambre des Députés. - Gustave CAMUS, Directeur de l'Académie Royale des Beaux-Arts de Mons. - Hubert COLLEYE. - R. COLLIN, Directeur de l'École Supérieure Saint-Luc à Saint-Gilles. - Georges CONRARDY. - Joseph CORNET. - Association des Architectes de la Province de Luxembourg. - R. COURTOIS secrétaire. - Paul DAVAY - Rémi DE CNOODER. - Jo DELAHAUT. - Jean DEWMANDE, architecte. - Yvonne du JACQUIER, archiviste-conservateur de l'hôtel Charlier. - Maurice DUWAERTS. - Jean DYPREAU. - Albert DAUVISTER, Directeur de l'École des Arts Décoratifs de Verviers. - Paul JOIRS, architecte. - Joseph BASTIN, architecte. - Catherine ALEXANDRE, Professeur d'Histoire de l'Art. - Armand EGGERMONT. - Charles DUYVER, Président de la Fédération Royale des Sociétés d'Architectes de Belgique. - Edouard ELAERS, Ingénieur. - Pierre-Louis FLOUQUET. - Charles GILBERT, Directeur de l'Académie Royale des Beaux-Arts et Institut Supérieur d'Architecture de Liège. - Edith GREINDL. - Paul HAESAERTS. - Robert HENDRICKX, Président du Conseil d'Administration du Palais des Beaux-Arts. - I. HINTJENS, Voorzitter Vlaamse Architecten Vereniging. - Emile LANGUI. - H. LAVACHERY, Professeur. - Francine-Claire LEGRAND. - H. J. MACHIELS, Directeur du Provinciaal Hoger Instituut voor Architectuur en Toegepaste Kunsten de Hasselt. - Charles MANNEBACH, secrétaire perpétuel de la Classe des Beaux-Arts, Palais des Académies, Bruxelles. - Victor G. MARTINY. - Jacques MEURIS. - Em. NOEL. - Jacques PARISSÉ. - Association Royale des Architectes de Liège, A. PYRO, secrétaire. - Frère Raymond GILIS, Inspecteur des Ecoles Saint-Luc. - Louis REGNIER. - Poly SCHERPEREEL, président du Bouwmeesterskring van West-Vlaanderen à Bruges. - Léon-Louis SOSSET. - Pierre PUTTEMANS. - Yvonne THIERY. - Roger THIRON. - J. J. THIRY, Directeur du Centre Belgo-Luxembourgeois d'Information de l'Acier. - Jules TRENTESSEAU. - Gilbert van der LINDEN, archiviste communal de la ville de Diest. - Marcel-Louis van JOLE, Professeur d'Esthétique à l'Université de l'Etat de New-York et à l'Institut National Supérieur des Beaux-Arts d'Anvers. - J. VAN LENNEP, Directeur de la revue STOA du Cercle d'Archéologie et d'Histoire de l'Art de l'Université Libre de Bruxelles. - J. VAN LERBERGHE. - Maurice VAN NIEUWENHUYSE. - Léo VAN PUYVELDE, Conservateur en Chef Honoraire des Musées Royaux des Beaux-Arts. - Julien van TUYN, architecte. - Jo VERBRUGGHEN. - Gaspar VERECKEN, Directeur des Relations Culturelles du Ministère de l'Instruction Publique. - E. VEREECKE. - Albert VEREECKEN, architecte. - Jan WALRAVENS. - Léon WIELEMANS. - André WINANCE, Professeur à l'Académie de Tournai. - Gisèle ZINQUE.

Schriftleitung Bauen + Wohnen, Munich. - Professor Adolf BAYER, Leiter der Abteilung für Architektur der Technischen Hochschule, Karlsruhe. - Günther BEHRMANN, Berlin. - Fritz BORNEMANN, Berlin. - Ernst-Friedrich BROCKMANN, Ing. Arch., Hanovre. - Hans BUDDÉ, architecte, Bremen. - Prof. Dipl.-Ing. H. DEILMANN, Münster. - G. G. DITTRICH, architecte, Nuremberg. - Karl DOORMANN, architecte, Kiel. - Heinrich NIEMEYER, architecte, Kiel. - Prof. Théo EFFENBERGER, Berlin. - Prof. F. EGGELING, Berlin. - Prof. Klaus H. ERNST, Berlin. - Johannes EVERLING, Architecte, Aachen. - Prof. H. G. EVERS, Darmstadt. - Prof. Walter HÄMER, Hanovre. - Prof. Otto HAUPT, Vorsitzender d. Deutscher Werkbund, Düsseldorf. - Prof. Dipl.-Ing. E. HEINRICH, Professeur à l'Université Technique de Berlin. - Prof. Helmut HENTRICH. - Prof. Dr. Ing. Kurt JUNGHANN, membre correspondant de la Deutschen Bauakademie. - E. KAPPLER, Architecte, Nuremberg. - Hans KNAPP, architecte, Munich. - Johannes KRAHN, Professeur à la Staatliche Hochschule für bildende Künste, Frankfurt. - Prof. Gerhart LAAGE. - Ernst Maria LANG, architecte, Munich. - Friedrich LINDAU, architecte, Hanovre. - Horst LINDE, professeur à la faculté d'architecture de la Technische Hochschule, Stuttgart. - Hugo MARTEN, architecte. - G. PENPELFORT, Ingénieur. - J. MATTHAEI, Dr. Ing., Hambourg. - Prof. Ernst NEUFERT, Darmstadt. - Peter NEVE, architecte, Hambourg. - Dieter OESTERLEN, architecte, Hanovre. - Julius POSENER, Berlin. - Heinrich RETTIG, Professeur, Dresden. - Georg ROEMMICH, Munich. - Sergius RUEGENBERG, Berlin. - Konrad SAGE, Berlin. - Prof. Dr. Ing. Hans SCHMIDT, membre de la Deutschen Bauakademie, Berlin. - Prof. Paul SCHNEIDER-ESLEBEN, Düsseldorf. - Hermann SCHONE, architecte, Hambourg. - Dr. L. SCHULZE, Cologne. - Will SCHWARZ, architecte, Dortmund. - Dr. Ing. Friedrich SEEGY, Landesvorsitzender des Bundes Deutscher Architekten in Bayern, Nuremberg. - Dipl. Ing. Günther SEEMANN, Ettlingen. - Prof. Friedrich SPENGLING, Hambourg. - Prof. Dr. Ing. Max TAUT, Berlin. - Bund Deutscher Architekten, Berlin. - Technische Hochschule à Munich.

Prof. Karl Augustinus BIEBER, Vorstand der Lehrkanzel und des Institutes für Raumkunst und Entwerfen Technische Hochschule Graz. - Prof. Friedrich EULER, Vienne. - W. HOLLOMEY, architecte, Graz. - F. RITT, architecte, Vienne. - Architecte Walter LAGNER, Graz. - Prof. Karl-Faismund LORENZ, Graz. - Peter TRUMMER, architecte, Graz.

Ing. O. M. UNGERS, Cologne. - Prof. von MOLLENDORFF, Berlin. - WEIDLING, Kiel. - Georg WELHAUSEN, architecte, Hambourg. - Prof. Dr. Ing. W. WERRES, Aachen. - Dr. Wilhelm WICHTENDAHL, Präsident des Bundes Deutscher Architekten, Augsburg. - Prof. Ernst ZINSSER, Hanovre.

Dr. László GERÖ, Budapest. - Elemér NAGY, Budapest. - János VILMOS, Budapest.

Prof. A. HASHIMSHONY, Technion, Israeli Institute of Technology. - I. KISSELOV, Tel-Aviv.

Giulio Carlo ARGAN, Istituto di Storia dell'Arte dell'Università di Roma. - Prof. Rosario ASSUNTO, Incaricato di Estetica all'Università di Urbino. - Libero BIGIARETTI, Ivrea. - Franco CAMBIAGHI, Milan. - Salvatore CARDELLA, Palerme. - Gio PONTI, Domus, Milan. - Corrado MALTESE, Professeur d'Histoire de l'Art à l'Université de Cagliari. - Prof. MARCONI, Faculté d'Architecture, Università degli Studi di Roma. - A. M. MAZZUCCHELLI, Rome. - Pio MONTESI, Directeur de l'Institut d'Architecture et d'Urbanisme. - Università degli Studi, Trieste. - Nelle PENENTE, Rome. - Ernesto ROGERS, Milan. - Prof. Ing. Ivo TAGLIAVENTI, Institut d'Architecture de la Faculté des Ingénieurs de Bologne. - Nino TUTTI, Palerme. - Giulia VERONESI, Milan. - Prof. Bruno ZEVÌ, Rome. - Vittorio ZILINO, Président de la Faculté d'Architecture de Palerme.

Kunio MAYERKAWA, Tokyo.

Manuel CHACON, Mexico. - José VILLAGRAN, Mexico. - Mauricio GOMEZ-MAYORGA, Mexico.

Peter A. M. MELLBYE, Oslo. - NORBERG-SCHULZ, architecte, Oslo. - Jens A. SODRING, Oslo. - St. TSCHUDI-MADSEN, Oslo, Inspecteur en Chef des Monuments Historiques de Norvège.

Francisco da SILVA DIAS, Lisbonne. - Syndicat National des Architectes, Porto. - Eduardo ROCHA MATOS, Président. - Syndicat National des Architectes, Lisbonne.

Hermann BAUR, Bâle. - Conrad André BEERLI, Professeur à l'Ecole d'Architecture de l'Université de Genève, Expert-Consultant à l'UNESCO pour la Campagne Internationale des Monuments et expert auprès de la Division Culturelle du Conseil de l'Europe. - Hans BRECHBULER, professeur à l'Ecole Polytechnique de l'Université de Lausanne. - Pierre BUSSAT, architecte, Lausanne. - J. DE STOUTZ, architecte, Zürich. - R. de BOSSER, Président de la Fédération des Architectes Suisses, Section Romande, Lausanne. - C. E. GEISENDORF, Doyen de la Section d'Architecture de l'Ecole Technique Supérieure de Zürich. - W. CUSTER, Directeur d'Urbanisme, Directeur de l'Institut d'Aménagement Local, Régional et National. - E. GRADMANN, Professeur d'Histoire de l'Art, Zürich. - H. B. HOESLI, Professeur d'Architecture, Zürich. - W. M. MOSER, Professeur d'Architecture, Zürich. - Alfred ROTH, Professeur d'Architecture, Président du Werkbund Suisse, Zürich. - A. M. VOGT, Professeur d'Histoire de l'Art, Zürich. - P. WALTENSPUHL, Professeur d'Architecture, Zürich. - Professeur Sigfried GIEDION, Zürich. - Paul HOFER, Bâle. - Heinrich PETER, membre correspondant de la Commission Nationale des Monuments, Zürich. - Marc. J. SAUGEY, Président de la Fédération des Architectes Suisses, Section de Genève. - Ernest SCHINDLER, Zürich. - Max SCHLUP-Briet - Prof. A. H. STEINER, Zürich. - Prof. Rino TAMM, Lugano. - H. Robert VON DER MUHLL, Lausanne. - Jean-Pierre YOUNG, Lausanne. - Robert WINKLER, Zürich. - Ernest LAUR, Président du Schweizer Heimatschutz. - Pierre ZOELLY, Zürich. - Jakob ZWEIFEL, Président de la Fédération des Architectes Suisses, Section de Zürich.

Jørk ALTON, Architecte, Sundbyberg. - Lars RENFORS, architecte, Stockholm. - Ingeborg WAERN BUGGE, Architecte à la Direction Nationale des Bâtiments et de l'Urbanisme en Suède. - Ove HIDE-MARK, architecte, Stockholm. - Ragnar HJERTEN, architecte, Göteborg. - Henrik KJELLBERG, architecte. - Björn LINN, architecte. - Jan LUNDING, Stockholm. - Göran MANSSON, architecte, Stockholm. - Sven MARKELIUS, architecte, Stockholm. - Prof. Carl NORDENFALK, Nationalmuseum, Stockholm. - Hans QUIDING. - Sven A. SODERHOLM. - Ake STAVENOW, Stockholm. - Erik THELAUS, architecte, Stockholm. - Prof. Ivar TENGBOM, Drouningholm-Sveriges Arkitekturmuseum, Stockholm. - Svenska Arkitekters Riksvörband.

Haluk BAYSAL, Président de l'Ordre des Architectes Turcs, section d'Istanbul. - Erçüment UNLU, architecte, Istanbul.

Juan Pablo LOPEZ, secrétaire de la Société des Architectes du Venezuela, Caracas. - Prof. Julio RIPAMONTI, Faculty of Architecture, Central University, Caracas.

Prof. M. PAULOVIC, Belgrade. - Bogdan BOGDANOVIC, Belgrade. - Olga DIVAC, secrétaire de l'Union des Architectes Yougoslaves. - Drago IBLER, Zagreb. - Prof. Branslav KOJIC, Doyen de la Faculté d'Architecture, Membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Membre du Conseil de l'Institut pour la protection des monuments culturels de Belgrade. - Oliver MINIC, chargé de cours à la Faculté d'Architecture, Belgrade. - Prof. Marjan MUSIC, Ljubljana. - Bogdan NESTROVIC, Belgrade. - Prof. RAVNIKAR Edo, Faculté d'Architecture, Ljubljana.

Au moment où nous mettons sous presse, d'autres protestations nous arrivent...

O. H. COOPER, architecte, Walthamstow. - Bernard A. COX, St Albans. - Philip DOD, Liverpool. - W. W. FOY, architecte, Walthamstow. - D. E. HULL, architecte, Walthamstow. - Sir Robert MATTHEW, président du Royal Institute of British Architects, Londres. - Nikolaus PEVSNER, Londres. - Philip POWELL, architecte, Londres. - F. R. BADEN-POWELL, architecte, Londres. - J. M. RICHARDS, Rédacteur en Chef de Architectural Review, Londres. - Peter SHEPHEARD, Londres.

Mario Roberto ALVAREZ, Buenos-Aires. - Odilia E. SUÁREZ, architecte, Buenos-Aires. - Edmundo TONCONOGY, Buenos-Aires. - Juan KURCHAN, Buenos-Aires.

Prof. Karl Augustinus BIEBER, Vorstand der Lehrkanzel und des Institutes für Raumkunst und Entwerfen Technische Hochschule Graz. - Prof. Friedrich EULER, Vienne. - W. HOLLOMEY, architecte, Graz. - F. RITT, architecte, Vienne. - Architecte Walter LAGGNER, Graz. - Prof. Karl-Heinrich LORENZ, Graz. - Peter TRUMMER, architecte, Graz.

R. David BOUSKE, Montréal. - Henry EDLER, professeur & directeur, School of Architecture, University of British Columbia, Vancouver. - Dean John A. RUSSEL, Faculty of Architecture, The University of Manitoba, Winnipeg.

Eduardo Jimenez PEREZ, Sociedad Colombiana de Arquitectos, Bogota. - Otto VALLDERUTEN, Cali.

Milton W. BROWN, acting Chairman, Department of Art, Brooklyn College, City University of New-York. - René d'HARMONCOURT, Directeur du Museum of Modern Art, New-York. - James H. GRADY, Professeur d'Architecture, Georgia Institute of Technology, Atlanta. - L. HILBERSHEIMER, Professor and Director of the Illinois Institute of Technology, Chicago. - H. R. HITCHCOCK, Northampton. - Philip JOHNSON, New-York. - Walter GROPIUS, Cambridge. - Edgar KAUFFMAN Jr, New-York. - I. M. PEI, New-York. - Paul R. RUDOLPH, Mitchell. - José Luis SERT, School of Design, Harvard University, Cambridge. - Mies van der ROHE, Chicago.

Alvar AALTO, Helsinki. - Pentti AHOLA, Helsinki. - Kyösti ALANDER, The Museum of Finnish Architecture, Helsinki. - Prof. Aulis BLOMSLEDT, Institute of Technology, Helsinki. - Aarne ERVI, Helsinki. - A. L. JOKINEN, Association des Architectes Finlandais, Helsinki. - Paero AAMMALEANN, Helsinki. - Prof. Esko P. JARRENTAUS, Oulun Yliopisto. - Irma AALTONEN, Kulosari. - Malti AALTONEN, Kulosari. - Kaopalmgviit, Helsinki. - Martti SAATINEN, Helsinki. - N. H. SANDELL, Helsinki. - Jarmo KERVINEN, Otanemi. - Pekka LAURILA, Helsinki. - Commission d'Archéologie, Musée National, Helsinki. - Antero PERNAJA, Professeur, Institute of Technology, Helsinki. - Lars PETERSSON, Helsinki. - Reima PIETILA, Helsinki. - Aarno RUUSUVUORI, Helsinki. - Tom SIMONS, Président de la société d'Architectes de l'Ecole Polytechnique d'Helsinki. - Anja VANAMO, Helsinki. - Kajja et Heikki SIREN, Helsinki. - Nils Erik WICKBERG, Helsinki.

J.-B. ACHE, Professeur au Conservatoire National des Arts et Métiers, Directeur du Centre de Recherches et de Documentation d'Histoire de la Construction, Paris. - André BLOC, Boulogne. - Jean FAYETON, Paris. - René GAFFE, Cagnes-sur-Mer. - Mme S. GILLE-DELAFFON, Paris. - André GUTTON, architecte en chef des Bâtiments Civils et Palais Nationaux, Paris. - Lucien HERVE, Paris. - René HUYGHE, Paris. - André LURÇAT, Sceaux. - NORGE, Saint-Paul. - Henri PICOT, Nanterre. - Jean PROUVE, Paris. - Ionel SCHEIN, Paris. - Société des Architectes D.P.L.G., Paris. - Pierre VAGO, secrétaire général de l'Union Internationale des Architectes, Paris. - Roger van GINDERTAELE, Bagnaux. - Michel WEILL, Neuilly. - André WOGENSCKY, Paris. - Bernard ZEHRFUSS, Paris.

Prof. THALIS J. ARGYROPOULOS, Département de l'Urbanisme, Université de Thessalonique. - G. BITSIOS, Président de l'Association des Architectes Grecs. - Costas DIMITRATOS. - Anthony C. KITSIKIS, Directeur d'Architectoniki. - Nicholas RENNERT, Athènes. - Georg VOLATAS, Athènes.

Prof. J. B. BAKEMA, Rotterdam. - J. J. BEIJON, La Haye. - C. G. GREENEN, Eindhoven. - J. P. KLOOS, Heemstede. - H. A. MAASKANT, Rotterdam. - P. A. M. SIEBERS, Uvnhout. - A. VAN SCHENDEL, Directeur du Rijksmuseum, Amsterdam.

Bibliografie

Bronnenlijst

Primaire bronnen:

- Gazzola, Piero *Proceedings of the IInd International Congress of Architects and Technicians of Historical Monuments*, Venetië 1964.
- Puttemans, Pierre, 'Va-t-on détruire la Maison du Peuple ?', F.A.B. 3 (1963).
- Swaef, Oscar de, 'Camille Huysmans over het gebouw van Horta', *Le Cooperateur* MP 5 (1964).
- Swaef, Oscar de 'Het Volkshuis van Horta in het Nieuws', *Cooperateur* 2 (1964).
- S.C.A.B., 'Destruction de la Maison du Peuple de Bruxelles. Manifest', *Rythme* 39 (1964).

Secundaire bronnen

- Celis, Marcel M., 'Van Volkshuis tot schroot. Achtergronden van een kwarteeuw falen', *Monumenten en Landschappen* 2 (1991).
- Strauven, Francis, *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel 1971²:
 - Bontinck, G, *Interview in: Vooruit, 21 november 1963*.
 - Callewaert, M., in: *De Gazet van Antwerpen, 26 november 1963*.
 - Delhaye, Jean, *Onuitgegeven Notities*

Literatuurlijst

Publicaties

- Delhaye, Jean, 'Le sort de la Maison du Peuple', *Cahiers Henry vd Velde* 9-10 (1968).
- Delhaye, Jean en Françoise Aubry, *La Maison du Peuple de Victor Horta*, Brussel 1987.
- Deneckere, Gita, *1900:België op het Breukvlak van twee eeuwen*, Tielt 2006.
- Dierkens-Aubry, Françoise, *Victor Horta in Brussel*, Tielt 1996.
- Horta, Victor, en Cécile Dulière (ed.), *Victor Horta Mémoires*, Brussel 1985.
- Linters, Adriaan, *Industria. Industriële Architectuur in België*, Brussel 1986.
- Martiny, Victor G., *La Société Centrale d'Architecture de Belgique*, Brussel 1974.
- Mayer, Jan de, *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, Leuven 1999.
- Stynen, Herman, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel 1998.

Websites:

- Gegevens aanwezigen Congres ontleend aan de publicatie *The Monument For the Man*, geplaatst op de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/publications/hommechr.pdf>> (28 december 2010).
- De in 1964 opgestelde doelen van ICOMOS zijn ontleend aan de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/publications/hommedecin.pdf>> (28 december 2010).
- De doelstellingen van het Handvest van Athene uit 1931 zijn terug te vinden op de website van ICOMOS: <http://www.icomos.org/athens_charter.html> (28 december 2010).
- Redenen voor herziening van het Handvest van Athene ontleend aan de website van ICOMOS: <<http://www.international.icomos.org/venicecharter2004/dutch.pdf>> (28 december 2010).

